

વ્યાકરણ: એકમ-૩

વાક્યપ્રકાર: કર્તારિ, કર્મણિ, ભાવે, પ્રેરક

અ) માળીથી કુંડું તૂટ્યું.

બ) માળીએ કુંડું તોડ્યું.

મિત્રો, આ બે વાક્યોમાં શો તફાવત છે? આપણે પરિસ્થિતિ વિચારી જોઈએ...

અ) આ કુંડું કોણે તોડ્યું?

માળીએ.

ના, મેં નથી તોડ્યું. ખૂરપી લાગી એટલે... તૂટી ગયું...

બ) આ કુંડું કોણે તોડ્યું?

માળીએ.

એ તો સાહેબ, હવે છોડ ક્યારામાં નાંખવાનો છે ને એટલે તોડ્યું.

શો તફાવત છે, આ બે પરિસ્થિતિમાં? સહેજ ધ્યાનથી, ફરીથી વાંચો. સંવાદ અ)માં માળી કહે છે કે ‘મેં નથી તોડ્યું, તૂટી ગયું’ આનો અર્થ શો? પહેલી વાર પુછાયું ત્યારે માળી પાસે એનો જવાબ નથી. જ્યારે બીજી વાર પુછાયું ત્યારે માળી પાસે જવાબ છે. કારણકે એની પાસે કુંડું તોડવાનું પ્રયોજન છે. અર્થાત્ સંવાદ અ)માં માળી પોતાનું કર્તૃત્વ નથી સ્વીકારતો અને સંવાદ બ)માં માળી પોતાનું કર્તૃત્વ સ્વીકારે છે. તમે યાદ કરો, ભૂતકાળમાં તમે આવી રીતે કર્તૃત્વનો અસ્વીકાર કર્યો છે? ‘મારાથી ફાટી ગયું’, ‘મારાથી ધક્કો લાગ્યો એટલે એ પડી ગયો, પણ હું સાચું કહું છું કે મેં ધક્કો નથી માર્યો.’ ‘મારાથી બોલાઈ ગયું.’... યાદ આવે છે? તમે જ્યારે કહો છો કે ‘મારાથી ધક્કો લાગ્યો - મેં ધક્કો નથી માર્યો.’ ત્યારે તમે કહેવા માંગો છો કે એવું કરવાનો તમારો કોઈ ઈરાદો નથી. એટલે કે દેખીતી રીતે ક્રિયા - ઘટના સરખા જ લાગતા હોય, પણ તમારી પાસે એ ક્રિયા કરવાનું પ્રયોજન ન હોય, તમારો એ ક્રિયા કરવાનો ઈરાદો ન હોય તો તમે તમારું કર્તૃત્વ સ્વીકારતા નથી. બસ, આ જ બધી બાબતોને આધારે કર્તા ઓળખી શકાય. તો કર્તાને કેવી રીતે ઓળખવો. ચાલો, નીચેનાં વાક્ય વાંચો. તમારી ભાષક તરીકેની સૂઝ તમને કહેશે કે આ વાક્યમાં કોઈ કર્તા છે કે નહીં.

1. કાલે રજા છે.
2. ભેંસને બે શિંગડાં હોય છે.
3. સુનીલ નિબંધ લખે છે.
4. સૂરજ ઊગે છે.

તમે બાળપણથી ગુજરાતી ભાષા બોલો છો. તમારી ભાષક તરીકેની સૂઝ શું કહે છે? શું ઉપરનાં વાક્યોમાં રજા, શિંગડાં, સુનીલ કે સૂરજ - કર્તા છે? એક સામાન્ય માન્યતા છે કે ક્રિયા કરે તે કર્તા. વાક્ય 1 અને 2 માં માત્ર કોઈ સ્થિતિનું નિરૂપણ છે. તેમાં કોઈ ક્રિયાનો નિર્દેશ નથી, તેથી તેમાં કોઈ ‘કરનાર’નો પણ નિર્દેશ નથી. એટલે કે તેમાં કોઈ કર્તા નથી. વાક્ય 3માં ‘લખવા’ની વાત છે. તેમાં ‘સુનીલ’નો ઉલ્લેખ છે. વાક્ય 4માં ‘ઊગવા’ની વાત છે. તેમાં ‘સૂરજ’નો ઉલ્લેખ છે. અહીં કેવી રીતે નક્કી કરવું કે ‘સુનીલ’ તથા ‘સૂરજ’ - એ કર્તા છે કે નહીં? આ માટે કર્તાનાં લક્ષણો જોઈએ:

કર્તા:

- એ ચેતન પદાર્થ હોય,
- ક્રિયા પર જેનું નિયંત્રણ હોય,
- જેની ઈચ્છા કે હેતુથી ક્રિયા અસ્તિત્વમાં આવે.
- ક્રિયા માટે જેની જવાબદારી હોય.

જ્યારે ‘સુનીલ નિબંધ લખે છે’ કહેવાયું ત્યારે ‘સુનીલ’ ચૈતન્ય ધરાવે છે, ‘લખવા’ની ક્રિયા પર તેનું નિયંત્રણ છે. તે કોઈ કારણસર નિબંધ લખી રહ્યો છે. અને તેણે કયો અને કેવો નિબંધ લખ્યો છે - સંદર્ભે તેની જવાબદારી છે. તેથી ‘લખવા’ની ક્રિયા સંદર્ભે ‘સુનીલ’ કર્તા છે.

હવે, ચોથું વાક્ય જોઈએ. ‘સૂરજ ઊગે છે.’ - શું ‘સૂરજ’ ચૈતન્ય ધરાવે છે? વહેલા ઊગવું કે મોડા ઊગવા પર સૂરજનું નિયંત્રણ છે? ઊગવા માટે સૂરજ પાસે કોઈ હેતુ છે? તમે કહેશો કે એવું તો કઈ રીતે બને? સૂરજ તો ઊગે છે, એ તો કુદરતી બાબત છે. તમે વહેલા કે મોડા ઊઠવાનું નક્કી કરી શકો. પણ સૂરજ કાંઈ વહેલો કે મોડો ઊગવાનું નક્કી કરી શકે? એમાં સૂરજની કોઈ ઈચ્છા કે હેતુ હોતો નથી કે નથી હોતું સૂરજનું કોઈ નિયંત્રણ. તેથી સૂરજ એ કર્તા નથી. એટલે કે ‘સૂરજ ઊગવો’ એ કુદરતી પ્રક્રિયા છે. અને પ્રક્રિયામાં કોઈ કર્તા હોતો નથી. પ્રક્રિયાનાં અન્ય વાક્ય જોશો એટલે ખ્યાલ આવશે કે આમાં કોઈનું નિયંત્રણ હોતું નથી કે નથી કોઈની જવાબદારી હોતી.

1) વાવાઝોડાને કારણે ચાર ઝાડ મૂળમાંથી ઊખડી પડ્યાં.

2) પવનથી ડાળીઓ હલે છે.

3) કાલે અહીં ખૂબ મોગરા ખીલશે.

તમે જોઈ શકો છો કે ‘ઊખડી પડવા’ પર ‘ઝાડ’નું, ‘હલવા’ પર ‘ડાળી’નું કે ‘ખીલવા’ પર ‘મોગરા’નું કોઈ નિયંત્રણ નથી કે નથી એમ કરવા માટે ‘ઝાડ, ડાળીઓ, મોગરા’ -નું કોઈ પ્રયોજન. અર્થાત્ ‘ઊખડી પડવું, હલવું, ખીલવું’ - એ પ્રક્રિયાઓ છે. અને ‘ઝાડ, ડાળીઓ, મોગરા’ તેનાં કર્મ છે, ઉદ્દેશ છે, પણ કર્તા નથી.

આવવું, જવું, લખવું, વાંચવું, ખાવું, વગેરે પર કોઈનું નિયંત્રણ હોય છે, કોઈની જવાબદારી હોય છે. તેથી આ ક્રિયાઓ છે. જેમ કે, તમને પેટમાં દુઃખે તો મમ્મી તરત પૂછે બહાર કાંઈ ખાધું હતું? શું ખાધું, ક્યાં ખાધું, કેટલું ખાધું - આ બધાનાં તમારે જવાબ આપવા પડે. જેનું નિયંત્રણ હોય, જેની જવાબદારી હોય તે કર્તા કહેવાય. અને જેમાં કર્તા હોય તે કર્તારિ વાક્ય કહેવાય.

તમે સ્થિતિ, ક્રિયા અને પ્રક્રિયા બરાબર સમજ્યાં? જો એ સ્પષ્ટ હશે તો આગળની વાત સમજાશે. ચાલો, એક કામ કરીએ. નીચે કેટલાંક વાક્યો આપ્યાં છે. તેમાંથી સ્થિતિ, ક્રિયા અને પ્રક્રિયા દર્શાવતાં વાક્યો છૂટાં પાડો.

1. નદીમાં પૂર આવ્યું.
2. કાગડો ઊડ્યો.
3. માળામાં કાગડીનાં બચ્ચાં છે.
4. ટેબલ પર નોટ અને ચોપડી નથી.
5. બસ પાણીમાં પડી.
6. છોકરો પાણીમાં કૂદ્યો.

જે માત્ર કોઈ પરિસ્થિતિ દર્શાવે છે તે ‘સ્થિતિ’; જેમાં નિયંત્રણ, જવાબદારી આદિ ધરાવનારું કોઈ નથી, સહજ રીતે થાય છે તે ‘પ્રક્રિયા’ અને જેમાં કોઈ ચેતનતત્ત્વ નિયંત્રણ, જવાબદારી આદિ ધરાવે છે તે ‘ક્રિયા’. સમજાય છે? વાક્યો છૂટાં પાડ્યાં? ચાલો, નીચે આ વાક્યો છૂટાં પાડ્યાં છે. તેની સાથે તમારા જવાબ મેળવો.

સ્થિતિ	પ્રક્રિયા	ક્રિયા
ટેબલ પર નોટ અને ચોપડી નથી.	નદીમાં પૂર આવ્યું.	છોકરો પાણીમાં કૂદ્યો.
માળામાં કાગડીનાં બચ્ચાં છે.	બસ પાણીમાં પડી.	કાગડો ઊડ્યો.

ઉપરનાં વાક્યોમાં તમે જોઈ શકો છો કે ‘કશુંક હોવું કે ન હોવું’ - તે સ્થિતિનો નિર્દેશ કરે છે. ‘પૂર આવવા’ પર કોઈનું

નિયંત્રણ નથી. તે કુદરતી પ્રક્રિયા છે. ‘બસ’ પર કોઈનું નિયંત્રણ હોત તો તે પાણીમાં ન પડત. પણ ‘પાણીમાં કૂદવા’ સંદર્ભે છોકરાનું નિયંત્રણ છે. તે તરવા માટે અથવા અન્ય કોઈ કારણસર પાણીમાં કૂદ્યો છે. ‘ઊડવા’ પર ‘કાગડા’નું નિયંત્રણ છે. તે ઈચ્છશે ત્યારે કોઈ ડાળી પર બેસી જશે.

મિત્રો, તમને સ્થિતિ, ક્રિયા અને પ્રક્રિયા વચ્ચેના ભેદની સમજણ હોવી જરૂરી છે. કારણ કે જે વાક્ય ક્રિયા હોય તેમાં જ કર્તા હોય. કર્તા હોય તે જ વાક્ય કર્તારિ હોય શકે. અને કર્તારિ હોય તે જ વાક્ય કર્મણિ, ભાવે કે પ્રેરકમાં રૂપાંતર પામી શકે. સ્થિતિ કે પ્રક્રિયા દર્શાવતા વાક્યો કર્મણિ કે ભાવેમાં રૂપાંતર ન પામી શકે. એટલે કે ‘માળામાં કાગડીનાં બચ્ચાંથી હોવાય છે.’ જેવું વાક્ય સંભવી શકે નહીં. તમને યાદ આવે છે કે તમે ક્યારેય ‘કાલે રજાથી હોવાશે’, ‘ભેંસને બે શિંગડાથી હોવાય છે’ જેવાં વાક્યો ક્યારેય બોલ્યા હોવ? કે પછી ‘ઝાડથી પડાયું’, ‘ફૂલથી ખિલાશે’ - જેવાં વાક્યો બોલો છો? - આ વાક્યો તમને બિનગુજરાતી લાગશે. માત્ર કર્તારિ - ક્રિયા ધરાવતા વાક્યમાં જ તમને આવી વાક્યરચના યોગ્ય લાગશે. - ‘સુનીલથી નિબંધ લખાય છે.’ ‘કાગડાથી ઉડાશે.’

કર્તા ધરાવે તે વાક્યરચના કર્તારિ વાક્યરચના કહેવાય છે. હવે નીચેનાં બે જૂથમાં વહેંચેલાં વાક્યો વાંચો અને તેમની વચ્ચેનો તફાવત સમજો.

અ

બ

મોહનકાકા ચાલે છે.	મોહનકાકાથી હવે ચલાય છે.
દીદીએ સાડી ફાડી.	દીદીથી સાડી ફાટી.
મુન્નો ખીચડી ખાય છે.	મુન્નાથી ખીચડી ખવાય છે.
અજયે ચા ઢોળી.	અજયથી ચા ઢોળાઈ.

દેખીતી રીતે તમને ખ્યાલ આવશે કે વિભાગ (બ) નાં વાક્યોમાં ‘-થી’ પ્રત્યય લગાવ્યો છે. તમે બન્ને જૂથનાં વાક્યો ફરીથી વાંચો અને આ રીતે કહેવાથી વાતના અર્થમાં શો ફેર પડ્યો તે સમજવાની કોશિશ કરો. જેમ કે, ‘મોહનકાકા ચાલે છે’માં સામાન્ય ક્રિયાનું નિરૂપણ છે. પરંતુ જ્યારે ‘મોહનકાકાથી ચલાય છે’ એમ કહેવાયું ત્યારે ત્યાં એવું સૂચવાયું છે કે મોહનકાકાને કોઈ તકલીફ હતી. પણ હવે એમાં રાહત છે અને હવે તે ફરીથી, ધીમે ધીમે ‘ચાલવાની ક્ષમતા’ ધરાવે છે. એ જ રીતે વાક્ય ઉમાં જ્યારે ‘મુન્નાથી ખીચડી ખવાય છે’ કહેવાય ત્યારે મુન્નો નાનો છે અને ખાતાં આવડ્યું છે અથવા મુન્નો બીમાર હતો અને હવે તેનામાં ખીચડી ખાવા જેટલી ક્ષમતા આવી છે... વગેરે જેવા સંદર્ભ સમજાય છે.

તો વાક્ય 2 અને 4 જુઓ. તેમાં ‘કર્તાનો ઇરાદો’ સ્પષ્ટ થાય છે. વિભાગ ‘અ’માં ‘દીદીએ સાડી ફાડી.’ કહેવાય છે ત્યારે સમજાય છે કે સાડી ઘસાઈ ગઈ છે હવે નથી પહેરાતી તેથી તેનો અન્યત્ર ઉપયોગ કરવાનો છે તેથી ‘સાડી ફાડી.’ કે ચા સારી નહોતી બની, ચામાં કચરો હતો... જેવાં કારણોસર અજયે ‘ચા ઢોળી.’ પણ વિભાગ - (બ)માં ‘સાડી ફાટે’ તે માટે દીદીનો કોઈ પ્રયત્ન કે ઇરાદો નથી કે નથી ‘ચા ઢોળવા’ માટે અજયનો. સાડી કશોક ભરાઈ, ખેંચાઈ અને ફાટી - અજાણતાં અને ઇરાદો તો બિલકુલ નહીં. એ જ રીતે અજયથી ‘ચા ઢોળાઈ’ એટલે કાં તો હાથ લાગ્યો અથવા ધ્યાન નહોતું... જેવાં કારણોસર અજાણતાં ‘ચા ઢોળાઈ’ છે.

ટૂંકમાં સમજીએ તો વિભાગ-‘અ’નાં વાક્યોમાં કર્તા છે. તેઓ જાણીજોઈને, ઇરાદાપૂર્વક, જવાબદારીપૂર્વક કોઈ ક્રિયા કરી રહ્યા છે. જ્યારે વિભાગ ‘બ’માં કર્તા નથી. કારણ કે તેઓ જાણીજોઈને, ઇરાદાપૂર્વક કશું કરી રહ્યાં નથી, તેમનું કર્તૃત્વ નથી, તેવો નિર્દેશ છે. તેમાં તેમની ક્ષમતા આદિ બાબતોનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે.

વિભાગ ‘અ’ અને ‘બ’ની વાક્યરચનામાં બે તફાવત જોવા મળશે. 1) કર્તાને ‘-થી’ પ્રત્યય લાગે છે અને 2) ધાતુનું - ક્રિયાપદનું રૂપ બદલાય છે અથવા તેમાં ‘-આ’ પ્રત્યય ઉમેરાય છે. જેમ કે, ‘ફાડવું’ ‘ફાટવું’માં રૂપ બદલાયું છે તો ‘ચાલ’ ‘ચલા’, ‘ખા’ ‘ખવા’, ‘ઢોળ’ ‘ઢોળા’-માં ‘-આ’ લાગ્યા બાદ કાળ, અવસ્થા, લિંગ, વચન આદિ અન્ય પ્રત્યયો લાગે છે.

ગુજરાતી ક્રિયાત્મક વાક્યરચનાનાં મુખ્ય ત્રણ ઘટક છે. કર્તા, કર્મ અને ક્રિયાપદ. જો કર્તાનું મહત્ત્વ હોય તો તેને કર્તારિ

વાક્યરચના કહેવાય છે. પણ જો કર્તાનું મહત્ત્વ ઘટાડવામાં આવે તો? એટલે કે ‘દીદીથી સાડી ફાટી.’ કહેવામાં આવે ત્યારે ‘દીદી’ કર્તાનાં લક્ષણો ધરાવતી નથી. તે ચેતન છે. પણ એ ક્રિયા પર તેનું નિયંત્રણ નથી, તે કરવા માટે તેનું કોઈ પ્રયોજન નથી, ઈરાદો નથી અને તેની જવાબદારી પણ નથી. તેથી ‘દીદી’નું કર્તા તરીકેનું મહત્ત્વ રહેતું નથી.

જો વાક્યમાં કર્તાનું મહત્ત્વ ઘટે તો કર્મનું મહત્ત્વ દેખાય. પણ તમને ખબર છે કે ગુજરાતી ભાષામાં બે પ્રકારનાં ક્રિયાપદો છે: સકર્મક અને અકર્મક. સકર્મક ધાતુમાં તો કર્મ હોય તો કર્મનું મહત્ત્વ દેખાય પણ અકર્મકમાં તો કર્મ જ નથી હોતું. તો શેનું મહત્ત્વ દેખાય?

આગળ અભ્યાસ કર્યો છે, પરંતુ અહીં ફરીથી જોઈ લઈએ કે કર્મ એટલે કર્તાની ક્રિયા જેને આધારે દેખાય, કર્તાની ક્રિયાનું પરિણામ જેનામાં દેખાય, ક્રિયા થતાં અથવા પત્યા પછી જે પદાર્થમાં ફેરફાર દેખાય તે કર્મ. જેમ કે, ‘લેવું’, ‘મૂકવું’ વગેરે ક્રિયા જે પદાર્થના આધારે દેખાય તે; નોટ, પેન, ચોપડી કે વસ્તુ - તેનું કર્મ. અથવા ‘વાંચવું’, ‘સાંભળવું’ વગેરે જે વસ્તુઓને આધારે થાય તે; ‘જવાબ’, ‘ગીત’ વગેરે તે ક્રિયાઓનું કર્મ. ‘દોરવું’, ‘દળવું’ વગેરેમાં ચિત્ર, લોટ આદિ ક્રિયા પછી દેખાય તે વસ્તુ એટલે તે ક્રિયાઓનું કર્મ. જે ધાતુઓ કર્મ ધરાવી શકે તે સકર્મક અને જે ધાતુઓ કર્મ ન લઈ શકે તે અકર્મક ધાતુઓ.

નોંધ: સકર્મક અને અકર્મક વાક્યપ્રયોગને આધારે નક્કી ન થાય, તે ખાસ ધ્યાન રાખશો, અર્થાત્,

(અ) મોહને આજે ખાધું નથી.

(બ) મોહને આજે લાડવો ખાધો નથી.

અહીં વાક્ય (અ)માં કર્મનો ઉલ્લેખ નથી અને બ)માં કર્મનો ઉલ્લેખ છે. તેથી વાક્ય અ)ને અકર્મક કહી શકાય નહીં. સકર્મક એટલે જે ધાતુના મુખ્ય ઘટકોમાં ‘કર્મ’નો સમાવેશ થાય છે તે અને અકર્મક એટલે જે ધાતુના ઘટકોમાં ‘કર્મ’ની શક્યતા જ નથી તે જેમ કે, ‘ચાલવું’, ‘દોડવું’, ‘બેસવું’ -માં માત્ર કર્તા જ મુખ્ય ઘટક છે. સ્થાન, સમય આદિ ગૌણ ઘટકો ઉમેરાઈ શકે પણ કર્મ તો ન જ ઉમેરાઈ શકે. તેથી તે અકર્મક છે.

શબ્દકોશમાં માત્ર મૂળ ધાતુ (ક્રિયાપદ) જ લખાતું હોય છે અને તેની સાથે સકર્મક કે અકર્મકનો ઉલ્લેખ હોય છે, તે જોજો.

નીચે કેટલાંક સકર્મક અને અકર્મક ધાતુ આપ્યાં છે. તમે તેનાં કર્મ વિચારી જુઓ.

સકર્મક: ખોદવું, શોધવું, પૂછવું, ખાવું, પીવું, નાખવું, પકડવું, તોડવું, બાંધવું, લેવું વગેરે

અકર્મક: આવવું, જવું, ઊંઘવું, સૂવું, બેસવું, ઊઠવું, તરવું, હસવું, રડવું, રહેવું, ડરવું વગેરે

નીચેનાં વાક્યોના ધાતુ સકર્મક છે કે અકર્મક તે વિચારો અને જણાવો.

1) તમે બજારમાંથી શું લાવશો?

2) મનન હોસ્ટેલમાં રહે છે.

3) સાહેબ ઊભા થયા.

4) કબૂતર આખો દિવસ ચાડ્યા કરે છે.

અહીં ચારમાંથી એક પણ વાક્યમાં કર્મનો નિર્દેશ કરેલો નથી. તેથી સહેજ ધ્યાનથી વાંચીને ઉત્તર આપજો. ચાલો, ઉત્તર જોઈએ. 1. સકર્મક, 2. અકર્મક, 3. અકર્મક, 4. સકર્મક. હવે, તમને સકર્મક અને અકર્મક ધાતુ વચ્ચેનો ભેદ સમજાઈ ગયો હશે.

તમે કર્તારિ વાક્યરચના વિશે સમજ્યા, તમે સકર્મક અને અકર્મક વિશે સમજ્યા. એટલે કર્મણિ અને ભાવે પ્રયોગ તરત સમજાઈ જશે.

કર્મણિ પ્રયોગ - ભાવે પ્રયોગ:

‘ક્રિયા’ પ્રકારના વાક્યમાં ‘કર્તા’ સૌથી મહત્વનો ઘટક હોય છે. તેથી તે વાક્યરચનાને કર્તારિ વાક્યરચના કહે છે. પણ કોઈક કારણસર વક્તા કર્તાનું મહત્વ ઘટાડે તો? એવે વખતે જો સકર્મક ધાતુ હોય તો ‘કર્તા’ પછી ‘કર્મ’નું મહત્વ દેખાય છે. ત્યારે જે વાક્યરચના થાય તેને ‘કર્મણિ’ વાક્યરચના કહે છે. જેમ કે, ‘દીદીથી સાડી ફાટી.’ તે જ રીતે જો અકર્મક ધાતુ હોય અને કર્તાનું મહત્વ ઘટે તો? એમાં તો કર્મ પણ હોતું નથી. આવી વાક્યરચનાને ‘ભાવે’ વાક્યરચના કહેવાય છે. જેમ કે, ‘મોહનકાકાથી હવે ચલાય છે.’

નીચેનાં વાક્યો વાંચો:

કર્મણિ પ્રયોગ:

ગુજરાતી ભાષામાં કર્મણિ પ્રયોગના બે પ્રત્યયો છે:

1. -અ - લખ - લખા (લખાય, લખાશે, લખાતું...)
2. -વા+માં+ આવ - લખ - લખવામાં આવ-

ક્રમ કર્તારિ પ્રયોગ - સકર્મક ધાતુ કર્મણિ પ્રયોગ (-આ પ્રત્યય)

1. રમેશે ચાની આદત છોડી.	રમેશથી ચાની આદત છૂટી.
2. પોલીસે ચોરને પકડ્યો.	પોલીસથી ચોર પકડાયો.
3. બા માથું ઓળે છે.	બાથી માથું ઓળાય છે.
4. રોહને આબેહૂબ એવું જ ચિત્ર દોર્યું.	રોહનથી આબેહૂબ એવું જ ચિત્ર દોરાયું.
5. મુન્નો દવા પીશે.	મુન્નાથી દવા પીવાશે

પહેલો પ્રયોગ તમે જોયો. ચાલો, બીજો પ્રયોગ જોઈએ:

ક્રમ કર્તારિ પ્રયોગ - સકર્મક ધાતુ કર્મણિ પ્રયોગ (-વા+માં+ આવ)

1. આચાર્યએ વિદ્યાર્થીઓને પ્રવાસ અંગે જણાવ્યું.	આચાર્ય દ્વારા વિદ્યાર્થીઓને પ્રવાસ અંગે જણાવવામાં આવ્યું.
2. એક જમાનામાં કોઈ માંદું પડે તો દાક્તરને સજા કરતા.	એક જમાનામાં કોઈ માંદું પડે તો દાક્તરને સજા કરવામાં આવતી.
3. મુંબઈની ટ્રેનમાં ભજનમંડળી ધૂમ મચાવે છે.	મુંબઈની ટ્રેનમાં ભજનમંડળી દ્વારા ધૂમ મચાવવામાં આવે છે.
4. મહંતે ડંકર્કને સ્તંભ સાથે બાંધ્યો.	મહંત દ્વારા ડંકર્કને સ્તંભ સાથે બાંધવામાં આવ્યો.
5. બાપુના ગુજરી ગયા પછી બા મને ઉઘરાણીએ મોકલે.	બાપુના ગુજરી ગયા પછી બા દ્વારા મને ઉઘરાણીએ મોકલવામાં આવતો.

અહીં તમે જોઈ શકો છો કે કર્મણિ પ્રયોગ દ્વારા શક્યાર્થ, ઈચ્છાર્થ, ક્ષમતા, ઔચિત્ય આદિ દર્શાવવા માટે કર્તાનું ગૌણત્વ અને કર્મનું પ્રધાનત્વ દર્શાવાયું છે.

ભાવે પ્રયોગ:

હવે નીચેનાં વાક્યો વાંચો:

ક્રમ	કર્તરિ પ્રયોગ - અકર્મક ધાતુ	ભાવે પ્રયોગ
1.	ટ્રાફિકના કારણે અમે મોડાં આવ્યાં.	ટ્રાફિકના કારણે અમારાથી મોડું અવાયું.
2.	જતીન પાંચ ફૂટ લાંબો કૂદકો મારે.	જતીનથી પાંચ ફૂટ લાંબો કૂદકો મરાય.
3.	તમે વડીલો સામે ઊંચા અવાજે ન બોલો.	તમારાથી વડીલો સામે ઊંચા અવાજે ન બોલાય.
4.	સંકુલમાં જ છાત્રાલયની વ્યવસ્થા છે. પણ રમેશ કુટુંબથી દૂર નહીં રહે.	સંકુલમાં જ છાત્રાલયની વ્યવસ્થા છે. પણ રમેશથી કુટુંબથી દૂર નહીં રહેવાય.
5.	દાદા ઠંડા પાણીએ નહાય છે.	દાદાથી ઠંડા પાણીએ નહવાય છે.

આ વાક્યોમાં અકર્મક ધાતુ પ્રયોજાયેલું છે. તેથી ભાવે પ્રયોગમાં કર્તાના ગૌણત્વ દ્વારા શક્યાર્થ, ઈચ્છાર્થ, ઔચિત્ય, ક્ષમતા આદિનો નિર્દેશ થયો છે.

નીચેનાં વાક્યો ખરાં છે કે ખોટાં તે જણાવો. ખોટાં હોય તો સુધારીને ફરીથી લખો.

1. ‘જાગવું’ એ સકર્મક ધાતુ છે.
2. ‘છુપાવવું’ એ સકર્મક ધાતુ છે.
3. પટાવાળો બારીઓ ખોલશે. - એ કર્તરિ પ્રયોગ છે.
4. ગૌરીથી બારી ખૂલી નહીં. - એ ભાવે પ્રયોગ છે.
5. મીનાબહેનથી ઝીણું ભરત ભરાય છે. - એ કર્મણિ પ્રયોગ છે..

જો સકર્મક - અકર્મક ધાતુની સ્પષ્ટતા હશે તો જ આના ઉત્તરો આવડશે. પ્રયત્ન કર્યો?

ચાલો, ઉત્તર જોઈએ.

1. ખોટું. ‘જાગવું’ એ અકર્મક ધાતુ છે.
2. ખરું.
3. ખરું.
4. ખોટું. ‘ખોલવું’ સકર્મક ધાતુ છે. તેથી ‘ગૌરીથી બારી ખૂલી નહીં’ - એ કર્મણિ પ્રયોગ છે.
5. ખરું.

હવે તમને કર્મણિ અને ભાવે પ્રયોગ વચ્ચેનો ભેદ સમજાયો હશે. હવે આપણે પ્રેરક વાક્યરચના જોઈએ.

પ્રેરક વાક્યરચના:

તમે જોયું કે ક્રિયા પર જેનું નિયંત્રણ હોય, ક્રિયા કરવા પાછળ જેનો કોઈ હેતુ હોય કે ક્રિયા અંગે જેની જવાબદારી હોય તેને કર્તા કહેવાય. હવે નીચેનાં વાક્ય વાંચો.

અ) માળી ઝાડ કાપે છે.

બ) સાહેબ માળી પાસે ઝાડ કપાવે છે.

આ બે વાક્યોમાં શો તફાવત છે? વાક્ય અ) અને બ) - બન્નેમાં 'ઝાડ કાપવા'ની ક્રિયા તો માળી જ કરે છે. અર્થાત્, માત્ર 'ક્રિયા કરનાર'ના અર્થમાં જોઈએ તો બન્ને વાક્યમાં કર્તા 'માળી' જ છે, પણ કયું ઝાડ કાપવું, કયું ન કાપવું, કેટલું કાપવું - વગેરે સંદર્ભે નિયંત્રણ, હેતુ અને જવાબદારી જોઈએ તો વાક્ય અ)માં 'માળી'નાં અને વાક્ય બ)માં 'સાહેબ'નાં છે. તેથી વાક્ય અ)નો કર્તા 'માળી' અને વાક્ય બ)નો કર્તા 'સાહેબ' છે. તો વાક્ય બ)માં ખરો કર્તા કોણ? ક્રિયા કરનાર અલગ છે અને નિયંત્રણ-જવાબદારી આદિ અન્યનાં છે. આ પરિસ્થિતિમાં એમ કહી શકાય કે 'સાહેબ' ક્રિયા કરવા માટે પ્રેરનાર છે, તેથી તે પ્રેરક કર્તા છે. અને 'માળી' માત્ર ક્રિયા કરનાર છે. તેથી તે 'પ્રેરિત' કર્તા છે. પ્રેરિત કર્તાને 'પાસે, દ્વારા' જેવાં નામયોગી કે કર્મસૂચક '-ને' પ્રત્યય લાગે છે. તેથી ખરેખર ક્રિયા ન કરનાર, પરંતુ ક્રિયા પર નિયંત્રણ ધરાવનાર, ક્રિયાની જવાબદારી ધરાવનાર પ્રેરક કર્તા મુખ્ય કર્તા ગણાય છે. આ પ્રકારની વાક્ય રચનામાં કર્તાની પ્રેરણા મુખ્ય હોય છે તેથી તેને 'પ્રેરક' વાક્યરચના કહે છે.

નોંધ:

વાક્યરૂપાંતર વખતે પ્રેરક અથવા પ્રેરિત કોઈ પણ કર્તા ઉમેરી શકાય. જેમ કે:

- માળી ઝાડ કાપે છે. - કર્તરિ
- સાહેબ માળી પાસે ઝાડ કપાવે છે. - પ્રેરકરચનામાં પ્રેરક કર્તાનું ઉમેરણ.
- માળી તેના દીકરા પાસે ઝાડ કપાવે છે. - પ્રેરકરચનામાં પ્રેરિત કર્તાનું ઉમેરણ.

નીચે કેટલાંક કર્તરિ અને પ્રેરક વાક્યો આપ્યાં છે. તે ધ્યાનથી વાંચો. આમાં તમને સકર્મક અને અકર્મક બન્ને ધાતુ જોવા મળશે. બન્નેમાં પ્રેરક કર્તા ઉમેરાઈ શકે.

ક્રમ	કર્તરિ પ્રયોગ	પ્રેરક વાક્યરચના
1.	વિદ્યાર્થીઓએ શાળાના મેદાનમાં વૃક્ષો વાવ્યાં.	શિક્ષકે વિદ્યાર્થીઓ પાસે શાળાના મેદાનમાં વૃક્ષો વવડાવ્યાં.
2.	કુસુમાયુધ સૂઈ ગયો.	માએ કુસુમાયુધને સુવડાવ્યો.
3.	મમ્મીએ છૂંદાનું તપેલું તડકામાં મૂક્યું.	મમ્મીએ મારી પાસે છૂંદાનું તપેલું તડકામાં મુકાવ્યું.
4.	પછી મેં દફતરમાં મારી નોટો ભરી.	પછી મેં એની પાસે જ દફતરમાં મારી નોટો ભરાવી.
5.	એ સાંજે અમે બધાં ખૂબ હસ્યાં.	એ સાંજે નીલેશભાઈએ અમને બધાંને ખૂબ હસાવ્યાં.

હવે તમે કર્તરિ, કર્મણિ, ભાવેપ્રયોગ અને પ્રેરકરચનાથી પરિચિત છો. શક્ય હોય તો તમારા પાઠ્યપુસ્તકની કૃતિ વાંચતી વખતે તમારી સામે જે વાક્યો છે તે સ્થિતિ, ક્રિયા કે પ્રક્રિયા - શું દર્શાવે છે તે જોજો. અને જો તે ક્રિયા હોય તો કર્તરિ છે કે કર્મણિ કે ભાવે પ્રયોગ છે કે પ્રેરક રચના છે - તે જોજો. તેના દ્વારા લખાણમાં કેવી સચોટતા કે સાર્થકતા ઉમેરાય છે તે જોજો.

જયંત પાઠક

(જન્મ: 20-10-1920, અવસાન: 01-03-2003)

જયંત હિંમતલાલ પાઠકનો જન્મ ગોઠ (જિ.પંચમહાલ)માં થયો હતો. તેમણે દાહોદ અને સુરતની કોલેજમાં અધ્યાપક તરીકે કામગીરી કરી હતી. ‘મર્મર’, ‘સંકેત’, ‘વિસ્મય’, ‘મૃગયા’, ‘અનુનય’ વગેરે તેમના કવિતાસંગ્રહો છે ‘ક્ષણોમાં જીવું છું’ તેમની સમગ્ર કવિતાનો ગ્રંથ છે.

‘વનાંચલ’ તેમની નોંધપાત્ર સ્મરણકથા છે. ‘આધુનિક કવિતા પ્રવાહ’, ‘આલોક’, ‘ભાવચિત્રી’, ‘કિમપિ દ્રવ્યમ્’ એમના વિવેચન ગ્રંથો છે. તેમને ‘રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક’ ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર અને સાહિત્ય અકાદમી, દિલ્હીના એવોર્ડ પ્રાપ્ત થયા છે.

વર્ષો પછી વતનમાં ગયેલા કાવ્યનાયકને વતનથી વિદાય થવાનું હોય છે ત્યારે અનુભવાતી પીડા આ સૌનેટમાં વ્યક્ત થઈ છે. ઘણાં વર્ષો પછી જે વન-જન, ખેતર-કોતર, ડુંગર-નદી મળ્યાં હતાં એમને છોડવાની ક્ષણ આવી ગઈ છે. જેમ ઢોર વેચાઈ ગયા પછી પોતાના મૂળ ઘરને ઝંખતું હોય એમ કવિ પોતાના મૂળ પરિવેશને ઝંખ્યા કરે છે. પગ ઉપડતા નથી. જેમ વહી ગયેલું પાણી પાછું આવતું નથી એમ વહી ગયેલો સમય પણ પાછો આવતો નથી. એક કૂતરો પણ થોડી વાર પાછળ પાછળ આવીને એની હઠ પૂરી થતાં પાછો વળી જાય છે એ સ્વાભાવિકતાભર્યું આલેખન થયું છે. અંતે કાવ્યનાયકને ભ્રમ થાય છે કે જેમ બાળક રિસાય અને એની મા એને પાછું બોલાવતી હોય એમ મને મારી મા બોલાવે છે. પણ આ માત્ર ભ્રમ છે, હકીકત નહિ. આમ વતનવિચ્છેદને કારણે અનુભવાતી કરુણતાને ખૂબ સુંદર રીતે કવિએ આ સૌનેટમાં મૂકી આપી છે.

એ મૂક્યું વન, એ મૂક્યાં જન, ઘણે વર્ષે મળ્યાં જે ક્ષણ,
મૂક્યાં ડુંગર ને નદી, વતનનાં એ કોતરો, ખેતર;
આંખો બે રહી ભાળતી વળી વળી પાછી, ભીડ્યું એ ઘર
વેચાઈ ગયું ઢોર જેમ તલખે કોઢાર, છોડ્યું ધણ.

કેડી આગળ જાય, પાય અવળા, કેમે કરી ઊપડે;
આંખો જાય ભરાઈ વાટ તરુની કાંટાળી ડાળી નડે;
હૈયું ઉઝરડાય રક્તટશિયા ફૂટે ધીમેથી ઝમે
આઘે વેકુરથી નદીની હજીયે આ આંગળીઓ રમે.

ચાલો જીવ, જવાનું આગળ, નહીં આ કાળના વ્હેણમાં
પાછા ઉપરવાસ શક્ય વહવું, પાણી લૂછો નેણનાં;
ભારો લૈ ભૂતનો શિરે વણપૂછ્યે શા વેઠિયા ચાલવું
સાથે શ્વાન, પૂરી થતાં હઠ હવે એનેય પાછા જવું.

આઘે ખેતર જોઉં બે કર કરી ઊંચા મને વારતી-
એ મારી ભ્રમણા ? રિસાળ શિશુને બોલાવતી બા હતી !!

(‘અંતરીક્ષ’માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

શબ્દાર્થ / સમાનાર્થી શબ્દો

કોઢાર-ઢોરને બાંધવાની જગા; કેડી-સાંકડો પગરસ્તો, પગદંડી; પાય-પગ; તરુ-ઝાડ; વેકુર-નદીની કાંકરાવાળી જાડી રેતી; ઉપરવાસ-પવન કે પાણીના વહનની વિરુદ્ધ દિશા; ભૂત-ભૂતકાળ, થઈ ગયેલું; વેઠિયા-વગર મહેનતાણાથી કામ કરનાર

તળપદા શબ્દો

ભાળવું-જોવું; તલખવું-તલસવું, તડપવું; ભીડવું-બંધ કરવું; આઘે-દૂર; લૈ-લઈ

શબ્દસમૂહ માટે એક શબ્દ

ગાયોનો સમૂહ-ગોધણ

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરા(✓)ની નિશાની કરો :

(1) કવિને શાની ભ્રમણા થાય છે?

(A) બે હાથ ઊંચા કરી બોલાવતી માતાની

(B) શહેરની ગીચ વસ્તીની

(C) પોતાની પત્નીની

(D) પુત્રની

(2) વતનથી વિદાય થતાં કવિ અનુભવે છે....

(A) શહેરી દુનિયાની મજા મસ્તી

(B) ઉલ્લાસ અને આનંદ

(C) વતન પ્રત્યેનો તિરસ્કાર

(D) વતન માટેનો તલસાટ

2. નીચેના પ્રશ્નનો એક વાક્યમાં ઉત્તર આપો :

(1) વતનથી વિદાય થતાં કવિ શેનાથી દૂર થઈ રહ્યા છે ?

3. નીચેના પ્રશ્નનો બે-ત્રણ વાક્યોમાં ઉત્તર આપો :

(1) કવિના પગ આગળ જવા માંડ માંડ ઊપડે છે કારણ કે...

4. નીચેના પ્રશ્નનો સાત-આઠ લીટીમાં ઉત્તર આપો :

(1) વતનથી વિદાય થતા કવિની વેદના તમારા શબ્દોમાં વર્ણવો.

(2) કાવ્યપંક્તિ સમજાવો.

આઘે ખેતર જોઉં બે કર કરી ઊંચાં મને વારતી -

એ મારી ભ્રમણા ? રિસાળ શિશુને બોલાવતી બા હતી !!

વિદ્યાર્થીની પ્રવૃત્તિ

- વર્ગખંડમાં સમૂહમાં આ કાવ્યનું ભાવવાહી પઠન કરો.
- ‘મારાં બાળપણનાં સંસ્મરણો’ - વિશે નિબંધ લખો.
- ‘વનાંચલ’ સ્મરણકથા મેળવીને તેનો તમને ગમતો અંશ સંમેલનમાં કે વર્ગખંડમાં વાંચી સંભળાવો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- વતનથી વિદાય થતાં કવિ અનેક પ્રિય સંબંધોને, વસ્તુઓને છોડીને જાય છે, છતાં કવિ કાવ્યની શરૂઆતમાં જ લખે છે...
‘એ મૂક્યું વન, એ મૂક્યાં જન... મૂક્યાં ડુંગર ને નદી’ બધું છોડી દીધું એમ સૂચવવા કવિએ ‘મૂક્યું’, ‘મૂક્યાં’ ક્રિયાપદો વાપર્યાં છે, જે વિશેષ અર્થમાં વપરાયાં છે તે નોંધો.
- ભાવની સમૃદ્ધિ વધારવા કવિએ ઉપમા અને રૂપક જેવા અલંકાર યોજ્યા છે તે જુઓ...’ નહીં આ કાળના વહેણમાં પાછા ઉપરવાસ શક્ય વહવું’ (રૂપક), ‘વેચાઈ ગયું ઢોર જેમ તલખે કોઢાર’(દૃષ્ટાંત), ‘વણપૂછ્યે શા વેઠિયા ચાલવું’ (ઉપમા).
- કવિ વતનની માયા સહજ રીતે છોડી શકતા નથી. આ વિહ્વળતા અસરકારક રીતે ‘વળી વળી’ (વળી શબ્દના પુનરાવર્તન) દ્વારા સૂચવાઈ છે. જુઓ...
‘આંખો બે રહી ભાળતી, વળી વળી પાછી.’

શિક્ષકની ભૂમિકા

ગામડાં પડી ભાંગ્યાં છે અને શહેરો બેફામ વિકસી રહ્યાં છે તેવી સ્થિતિમાં કવિને વતન છોડતાં જે વેદના અનુભવાય છે તેની ચર્ચા કરવી.

પોતાના વતનનાં ઢોર-ઢાંખર, ઘર, વાડો, ખેતર, નદી, પર્વતો, કોતરો વગેરે આત્મીય સ્વજન જેવાં બની ગયાં છે પણ મન મક્કમ કરીને તે બધું છોડે છે. શહેરમાં ઉદ્દેશ વિનાનું મજબૂરીનું જીવન જીવવા વતન છોડનાર પોતાનો વિકાસ થતો હોવાનું સમજે છે તે કટાક્ષને પણ સ્પષ્ટ કરવો.

અંતિમ બે પંક્તિમાં ખેતરમાં બે હાથ ઊંચા કરી બોલાવતી પોતાની અને વતનની ધરતી મા દેખાય છે તે ભ્રમણા હશે? ભાવપલટો સૂચવતી આ પંક્તિમાં વતન ઝુરાપાની વેદનાની પરાકાષ્ઠા વ્યક્ત થઈ છે તે સમજાવવું.

સુરેશ જોષી

(જન્મ: 30-05-1921, અવસાન: 03-09-1986)

સુરેશ હરિપ્રસાદ જોષીનો જન્મ સુરત જિલ્લાના બારડોલી તાલુકાના વાલોડ ગામમાં થયો હતો. વડોદરાની મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટીમાં ભાષાભવનના અધ્યક્ષ તરીકે સેવાનિવૃત્ત થઈ જીવનના અંત સુધી વડોદરામાં જ વસ્યા. ‘મરણોત્તર’ અને ‘છિન્નપત્ર’ તેમની નોંધપાત્ર નવલકથાઓ છે. ‘ગૃહપ્રવેશ’ તેમનો નોંધપાત્ર વાર્તાસંગ્રહ છે. ‘જનાન્તિકે’, ‘ઈદમસર્વમ’, ‘ઈતિ મે મતિ’ જેવા સંવેદનાસભર નિબંધસંગ્રહો છે. ‘કિંચિત્’, ‘ચિંતયામિ મનસા’, ‘અષ્ટમોધ્યાય’ જેવા વિવેચનગ્રંથો આપ્યા છે. તેમને ‘રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક’ તથા ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર અને દિલ્હીના એવોર્ડ પ્રાપ્ત થયા છે.

‘ગૃહપ્રવેશ’ વાર્તાસંગ્રહમાંથી લેવામાં આવેલી આ વાર્તામાં સમયના એક જ બિંદુ પર બે પરિસ્થિતિનું સમાંતર આલેખન થયું છે. જેમાં અસિતના ટેકનોલોજીના જ્ઞાનના કારણે થતો કૃષ્ણજન્મ, એની સાથે ભળેલું લોકોનું કુતૂહલ અને આનંદનો પ્રસંગ છે. જ્યારે કિસનનો જન્મ કાનજી માટે આનંદનો અવસર નથી. અહીં કૃષ્ણના જન્મની પરિસ્થિતિ હળવી શૈલીમાં રજૂ થઈ છે તો કિસનના જન્મની પરિસ્થિતિ અત્યંત ક્રુણતાથી રજૂ થઈ છે. વાર્તાના અંતે કાનજી પોતાના દીકરાના પગ તોડાવીને જીવનભર ભીખ દ્વારા રૂપિયા કમાવાનો રસ્તો કરી દે છે. માણેકની લાચારી અને દુઃખ વધારે પીડાદાયક છે. એક માને એના બાળકનું મુખ પણ બતાવ્યા વગર જીવનભર અપંગ બનાવી દેવા માટે મોકલી આપવામાં આવે છે. આમ, જન્મની બે પરિસ્થિતિને એક સાથે બતાવીને વાસ્તવિકતાને અત્યંત ક્રુણ રીતે આલેખાઈ છે.

ઘડિયાળમાં સાડા અગિયાર થયા હતા. હવે અર્ધા કલાકની જ વાર હતી. લાલ કિનખાબના પડદાની પાછળ કૃષ્ણજન્મની બધી જ તૈયારીઓ થઈ ચૂકી હતી. વૃન્દાવનદાસનો મોટો દીકરો અસિત અમેરિકા જઈને ઈલેક્ટ્રિકલ એન્જિનિયરિંગનું ખાસ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરી આવ્યો હતો. એણે બધાંને આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરી નાંખે એવી તરકીબ રચી હતી. કારાગૃહમાં કૃષ્ણનો જન્મ, વર્ષા, વસુદેવનું કૃષ્ણને લઈને જમુના ઓળંગીને ગોકુળ જવું, આ બધું વીજળીની કરામતથી તાદૃશ બનતું એ બતાવવાનો હતો. આથી બધાં આતુર હતાં. લાલ કિનખાબનો પડદો ક્યારે ખૂલે તેની રાહ જોઈ રહ્યાં હતાં.

સ્ટેશનની ઘડિયાળમાં સાડા અગિયારનો ટકોરો હમણાં જ પડ્યો હતો. જનતા એક્સપ્રેસમાં ઊતરેલા પેસેન્જરોને લઈને બસ શહેર ભણી ઊપડી ચૂકી હતી. બસ-સ્ટેન્ડ સૂમસામ હતું. પાસેની ખુલ્લી જગ્યામાં ફાટીતૂટી ગુણપાટ ને કેરોસીનના કાટ ખાયેલા પતરાનું છાપરું કરીને ત્રણ-ચાર કુટુંબ આશ્રય લઈ રહ્યાં હતાં. એમાંના એક ‘ઝૂંપડા’માં ફગફગિયો દીવો ટમટમતો હતો. કોઈ સ્ત્રીના કણસવાનો અવાજ એ નિઃસ્તબ્ધતામાં સંભળાતો હતો. પણ એ ઝૂંપડાની વસતિએ એના પર ધ્યાન આપ્યું હોય એમ લાગતું નહોતું. ત્યાં અર્ધા ઊંઘમાં અને અર્ધા જાગતા - એવી અવસ્થામાં કોઈ બોલતું સંભળાયું - ‘એલા કાનજી, માણકી કણસે છે, જરા જઈને જો તો ખરો!’

બીજાએ પણ એવા જ અવાજે જવાબ આપ્યો, ‘એમાં હું જોવા જાવું’તું. વખત થિયો લાગે છે.’

અંધારે ખૂણેથી કોઈ ડોસી ખોખરા કર્કશ અવાજે બબડી, ‘માણકીય જબરી ને એના પેટમાંનું છોકરું ય જબરું માણું! ટંકણખાર દીધો તોય કાંઈ નો વળ્યું. હવે કાંઈ આવનારને પાછું ઠેલાય? કર કાંઈ બાપલા! છૂટકો છે?’ ઘડિયાળનો કાંટો આગળ વધતો હતો. માણેક કરાંજતી હતી, આકાશને કદીક વીજળી વીંધી જતી હતી. ભારે કડાકો થતો હતો ને ભારે વરસાદ માથે ઝઝૂમી રહ્યો હતો.

ઘડિયાળનો કાંટો આગળ વધતો હતો. ઉપરના ઓરડામાં વિશાખા અને ધનંજય ટોળા વચ્ચેથી સરી જઈને

વાર્તાલાપ કરી રહ્યાં હતાં. તેમનેય એમ લાગ્યું કે હવે તો નીચે જવું જ પડશે. વૃન્દાવનદાસ અને એમની મંડળી બેઠકમાં ભાગવતનું શ્રવણ કરતી હતી તે પણ હવે વખત થવા આવ્યો જાણી ઠાકોરજીના ઓરડા તરફ આવવાની તૈયારીમાં હતી. મધુસૂદન અને એની મિત્રમંડળી બ્રિજનાં બે રબર પૂરાં કરીને અસિતની કરામત જોવા યથાસ્થાને ગોઠવાઈ જઈને ટોળટપ્પાં હાંકી રહી હતી. અસિત સાવ નિશ્ચિંત બનીને એક બાજુએ રીટા જોડે વાત કરતાં કરતાં હસી હસીને બેવડ વળી જતો હતો. ત્યાં શણિયું પહેરીને મુખિયાજી આવ્યા. નિજમંદિરમાં જઈને છેલ્લી તૈયારીમાં એ પરોવાઈ ગયા. કૃષ્ણજન્મનું મુહૂર્ત નિકટ ને નિકટ આવતું ગયું. ભીંત પરના ઇલેક્ટ્રિક ઘડિયાળનો મોટો તથા નાનો કાંટો એક બીજાની નજીક આવવા લાગ્યા.

સ્ટેશનના ઘડિયાળના કાંટા પણ એકબીજાની નજીક આવતા જતા હતાં. માથા પર ઝડૂમી રહેલાં વાદળ તૂટી પડ્યાં હતાં. વરસાદની ઝડી વીંઝાવા લાગી હતી. બસ-સ્ટેન્ડ પાસેનાં છાપરાં ઊંડું ઊંડું થઈ રહ્યાં હતાં. સૂસવાતા પવનના અવાજમાં હમણાં જ સ્ટેશનને ગજાવી મૂકીને આવેલા ગુજરાત મેલના અવાજમાં માણેકના કરાંજવાનો અવાજ સ્પષ્ટ સંભળાતો ન હતો. પેસેન્જરોને કારણે બસ-સ્ટેન્ડ વળી થોડી વારને માટે જાગતું થયું, પળવારમાં એ લીલા સમેટાઈ ગઈ. ધીમે ધીમે નિઃસ્તબ્ધતા છવાઈ ગઈ. વરસાદ એકધારો પડવા મંડ્યો. એકાએક ફગફગિયો દીવો બુઝાઈ ગયો ને નિઃસ્તબ્ધતાને વીંધીને નવા જન્મેલા બાળકનું રુદન ગાજી ઊઠ્યું.

ઘડિયાળના બે કાંટા ભેગા થતાં સાથે જ કિનખાબનો લાલ પડદો સરસર કરતોકને સરી ગયો. આકાશમાંથી તેજનો પુંજ અવતરતો હોય તેમ ઝબકારો થયો. દેવકીના ખોળામાં બાળકને રૂપે એ તેજ પુંજ ઝૂલવા લાગ્યો. કારાગૃહના અંધકારમાં એ તેજપુંજ અજવાળું પાથરતો હતો. ઘડીક બહારનો ઝબકારો અંદર ડોકિયું કરી જતો હતો. એકાએક કાંસા, ઝાલર, મંજીરા ને શંખનો તુમુલ ધ્વનિ થયો. બહાર બેઠેલા રામદીન શરણાઈવાળાએ પ્રભાત નો'તું થયું છતાં બિભાસના સૂર છેડ્યા. પ્રેક્ષકો ઊભાં થયાં. કૃષ્ણજન્મના રંજન કાર્યક્રમનું એક પર્વ પૂરું થયું.

ઝૂંપડાની દુનિયા સળવળી ઊઠી હતી. જન્મ થઈ ચૂક્યો હતો. જુદા જુદા અવાજો સંભળાતા હતા - 'દેવજી હું કહું છું ઇમ કર! ઇમાં કાનજીનું કામ નંઈ.'

‘પણ ઇ વેલજી ડોહાની આ ઘડીએ કુણ ભાળ કાઢે ? લો તારે અમને કહો છો તિ તમે જ જાવને મારા ભઈ ?’

બીજો જરાક ધીમો અવાજ સંભળાયો, ‘એલા એ ગમાર, જરા ધીમો બોલતો જા, માણકી હાંભળહે ને તો બચાડી દુઃખી થાહે.’ જેને ઉદ્દેશીને આ કહેવામાં આવ્યું તે કટાક્ષમાં બોલ્યો. ‘દખી તો થઈ જ છે ને, નહીં તો મેઘલી રાતે ભીંજાતી આપણા ભેગી હોત કાંઈ ? હોનાના હિંડાળે ઝૂલતી ના હોત ?’

એના જવાબમાં કોઈ બોલ્યું. ‘અરે ભઈલા, ઝાઝી લપ મેલો ને, હાલો મારી હારે, પરતાપગંજમાં જતાં પેલું નાળું નથી ભાળ્યું લ્યા, ત્યાં ઓલ્યાં છાપરાં દીકાં કની ? ત્યાં જાવાનું છે.’

એના જવાબમાં કોઈ બોલ્યું, ‘ના ભઈલા. ઇ આપણું કામ નંઈ આ પાણી પડે છે ઇ તો જુઓ ! ઘૂંટણસમાં પાણી ના હોય તો મને કેજો.’

બીજો વધારે આકળો થઈને બોલ્યો ‘લ્યા મેલને ઇ ને પડતો ! હાલ કાનજી, લઈ લે છોરાને, લે હું મોર થાઉં છું.’ બાળકના રુદનનો અવાજ બહાર આવ્યો. કાદવ ખૂંદતાં ચાર પગલાંનો ડબડબ અવાજ એ રુદનમાં ભળી ગયો. વરસાદ વરસતો રહ્યો, પવન વીંઝતો રહ્યો. ઘડિયાળના કાંટા છૂટા પડ્યા. છૂટા પડીને આગળ વધવા લાગ્યા.

ઘડિયાળ તરફ હવે કોઈની નજર નો'તી, અસિતની માયાવી સૃષ્ટિને બધા સ્તબ્ધ બનીને જોઈ રહ્યાં હતાં. સામે મુખિયાજીએ રચેલો અન્નકૂટ હતો. એમાં પણ રંગોની યોજના ભારે ચાતુરીપૂર્વક કરી હતી. હવે વસુદેવ કૃષ્ણને લઈને ગોકુળ જવાની તૈયારીમાં હતા. દેવકી કેમે કરી માનતી નો'તી, હાથ હલાવીને કરગરતી હતી. પશ્ચાદ્ભૂમાં શરણાઈનો કરુણ સૂર ધૂમી રહ્યો હતો. અસિતની તરકીબથી હવે ગાઢ વર્ષાનું દૃશ્ય આબેહૂબ રજૂ થયું હતું. આખરે વસુદેવે કૃષ્ણને હાથમાં લીધાં, છાબમાં જાળવીને મૂક્યા, અંગૂઠો ધાવતા, વટપત્રમાં સૂતેલા ભગવાનના મોઢા પર ભુવનમોહન હાસ્ય હતું. વસુદેવ આગળ ચાલ્યા.

કાનજી ને દેવજી આગળ ચાલ્યા. ઘૂંટણસમાં પાણીને ડહોળતા આગળ ચાલ્યા, બાળકના રુદનનો ભાર ઊંચકીને આગળ ચાલ્યા. માણેકના કરુણ ચિત્કારે એમનો પીછો પકડ્યો તો ય આગળ ચાલ્યા; ઘૂંટણસમાં પાણીને ખૂંદતા કાનજીને દેવજી આગળ ચાલ્યા; માણેકની ચીસ એમની પાછળ દોડતી દોડતી આગળ ચાલી, ઘડિયાળના કાંટા એક બીજાથી છૂટા પડીને આગળ ચાલ્યા.

વસુદેવ વરસતા વરસાદમાં જમનાજીને કાંઠે આવ્યા. નદી તો બંને કાંઠે છલકાય ! અસિતે ભારે કરામત કરી હતી. દીવા બધા બુઝાઈ ગયા હતા. તેજપુંજ જેવા કૃષ્ણ ભગવાનને વચ્ચે વચ્ચે ઝબકી જતી વીજળી સિવાય બીજું કશું હવે દેખાતું નહોતું, ઘડીભર તો આ કરામત છે તેય બધાં ભૂલી ગયાં. જયવતી શેઠાણી તો હાથ જોડીને ભક્તિભાવથી ઊભાં જ રહી ગયાં. વસુદેવે જમનાનાં પાણીમાં પ્રવેશ કર્યો ન કર્યો ત્યાં એકદમ પાણીને ડહોળતો સરસર કરતોકને અવાજ આવ્યો. બધાં ઘડીભર ચમકી ગયાં. કૃષ્ણ ભગવાનને માથે નાગે છાયા કરી. ભક્તોએ હાથ જોડ્યા, બીજાં કુતૂહલથી વિસ્ફારિત નેત્રે જોઈ રહ્યાં, ને વસુદેવ આગળ વધતા રહ્યા.

‘વેલજી ડોહા ! છો કે ?’

‘કુણ સે ?’

ઘોઘરા અવાજે દમિયલ ડોસાએ ઉધરસનો ઠણકો ખાતાં ખાતાં જવાબ વાળ્યો, ‘ઈ તો હું ને કાનજી, ઝટ આવો ભા, આ છોરો લાવ્યા છિયેં, જરા એના ટાંટિયા વાળી લો ને !’

ડોસો બોલ્યો, ‘હાવ બેઠો રિયે ઈમ કરવું સે કે પછી લાકડીને ટેકે હાલીને ભીખ માંગે ઈમ કરવું છે ?’

કાનજી બોલ્યો, ‘હાવ પાંગળો ના કરતા દાદા; અક્કરમીએ મધરાતે આંઈ જનમ લીધો, નકર...’ એનો અવાજ ગળગળો થઈ ગયો.

દેવજીએ કહ્યું. ‘હાલ હવે, ગાંડા કાઢ્ય મા, છોરો આયવો છે તો રોટલાની જોગવાઈ કરવી કે નંઈ ? તું તો એને ભણાવી ગણાવીને લાટસાહેબ બનાવવાનો હતો, નંઈ ?’

‘દેવા, છોરો તો છે હાવ કિસન ભગવાન જેવો, આખરે છોરો તો માણકીનો ને !’ એમ કહેતાંકને વરસોના અનુભવી હાથોએ પળવારમાં બાળકના ઘૂંટણને મરડીને ટાયકા ફોડી નાંખ્યા. બાળકની ચીસ હવાને વીંધી ગઈ.

દેવજી બોલ્યો, ‘કાલ્ય હવારે રૂપિયો દઈ જાશું. લે, હાલ્ય લ્યા’ કાનજી, હવે તારો છોરો ભૂખે નંઈ મરે !’ પાણીમાં પડતાં પગલાંનો ડબ ડબ અવાજ સંભળાયો. એ પગલાંને બાળકના રુદનનો ભાર જાણે ધૂમરીઓ ખાઈને વળગતો હતો, ભીંસતો હતો, ને એ પગલાં ડબ ડબ અવાજ કરતાં આગળ વધી રહ્યાં હતાં.

ભગવાન ગોકુળ પહોંચ્યા, ગોકુળમાં ઉત્સવ મચ્યો. જશોદા મૈયાએ કૃષ્ણકુંવરને શણગાર્યા. નજર ન લાગે માટે ગાલે મેશનું ટપકું કર્યું. ગોકુળ આખું ટોળે વળ્યું. ગોપબાળના આનંદરવથી વનરાજી ગાજી ઊઠી. પંચાજીરી વહેંચાઈ, શરણાઈએ લલિત રાગ છેડ્યો, અસિત ખેલ પૂરો કરીને બહાર આવ્યો. બધાં એને વીંટળાઈ વળીને શાબાશી આપવા લાગ્યાં. શ્રિજની મંડળી ફરી જામી, વિશાખા અને ધનંજય ફરીથી અધૂરી પ્રણયગોષ્ઠિને પૂરી કરવા ઉપલા માળે બધાંની નજર સરકાવી ચઢી ગયાં. વૃંદાવનદાસની મંડળીનું ભાગવત પારાયણ આગળ ચાલ્યું. જયાવતી શેઠાણીએ હાલરું ઉપાડ્યું.

‘જાગો નન્દકે લાલ, ભોર ભયી’

માણેકની ચીસે પાછા ફરેલા કાનજી અને દેવજીને વધાવ્યા. ‘મને ઈનું એક વાર મોઢું તો દેખવા દેવું’ તું ! લાવો મારે ખોળે, લાવો મારા કુંવરને...’

દેવજીએ કહ્યું. ‘ગાંડી થા મા માણકી, તારા નંદકુંવરને કોઈ ચોરી નથી ગયું, લે, આ તારો છોરો.’ કાનજીની સામે ચિત્ર ખડું થયું. ધખતી બપોરે માણેકની સાથે એ પતરાની નાનકડી ગાડીમાં પાંગળા કિસનને શહેરના રસ્તા વચ્ચે થઈને ખેંચી રહ્યો છે, પોતે આંધળો છે, દીકરો પાંગળો છે, દુનિયા દેખતી છે, ભગવાન કૃપાળુ છે. મોંમાં ધાન છે, દુનિયા પર વૈકુંઠ છે. ભગવાન ગોકુળથી પધારીને મથુરાના રાજા થયા છે, બધાં સુખી છે.

માના ખોળામાં બેસીને માતાની અશ્રુધારામાં નહાતો કિસન જાણે કે પિતાની આંખ સમક્ષ તરવરી ઊઠતા ભાવિના દર્શનને જોતો હોય એમ એકાએક હસી પડ્યો, પણ મેઘલી રાતના એ અંધારામાં માણેકને એ હાસ્ય દેખાયું નહીં.

(‘ગૃહપ્રવેશ’માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

શબ્દાર્થ / સમાનાર્થી શબ્દો

કિનખાબ-જરીબુઢાના વણાટનું એક જાતનું કાપડ; તરકીબ-યુક્તિ; સૂમસામ-એકદમ શાંત; આશ્રય-આશરો; ફગફગિયો દીવો-જેની જ્યોત હાલકડોલક થતી હોય તેવો દીવો; કણસવું-દુઃખને લીધે ઊંહકારા કરવા; તુમુલ-દારુણ, ભયાનક; પ્રભાત-સવાર; લિબાસ-પોશાક, પહેરવેશ; પર્વ-તહેવાર, ઉત્સવ; કરામત-કારીગરી; ભોર-પરોઢિયું; અક્કરમી-અભાગિયું

તળપદા શબ્દો

થિયો-થયો; ભઈ-ભાઈ; નો-ના; બચાડી-બિચારી; નો'તુ-ન હતું, નહોતું; મેલો-મૂકો; ડોહા-ડોસા; મોરે-મોખરે, આગળ; ભાળ-પત્તો, ખબર; આઈ-અહીં; ઈમાં-એમાં; કાઢ્ય-કાઢ; હાંભળહે-સાંભળશે; કુણ-કોણ; હોનાના-સોનાના; દખી-દુઃખી; ભાળ્યું-જોયું; હારે-સાથે; કાલ્ય-કાલ; હાવ-સાવ

વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો

સવાર×સાંજ; આનંદ×શોક

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરા(✓)ની નિશાની કરો :

(1) લાલ કિનખાબનો પડદો ક્યારે ખૂલે તેની લોકો રાહ જોઈ રહ્યા હતા કારણ કે...

(A) વીજળીની કરામતથી કૃષ્ણજન્મનું દશ્ય ઊભું થવાનું હતું.

(B) માણકી બાળકને જન્મ આપવાની હતી.

(C) કિનખાબનો પડદો ખરેખર લીલા રંગનો હતો.

(D) નાટક રજૂ થઈ રહ્યું હતું.

(2) આ પાઠમાં લેખક શું કહેવા માગે છે ?

(A) લેખક કશું જ કહેવા માગતા નથી.

(B) કૃષ્ણજન્મનું મહત્વ સમજાવવા માગે છે.

(C) સમાજની જુદી જુદી બે પરિસ્થિતિનું ચિત્ર રજૂ કરવા માગે છે.

(D) પૈસાદાર લોકો જ પુણ્યશાળી છે.

2. નીચેના પ્રશ્નોનો એક વાક્યમાં ઉત્તર આપો :

(1) હાવ બેઠો રિયે ઈમ કરવું સે કે પછી લાકડીના ટેકે હાલીને ભીખ માંગે ઈમ કરવું છે ? - આ વાક્ય કોણ બોલે છે ?

(2) ફગફગિયો દીવો બુઝાઈ જવાની સાથે બીજી કઈ ઘટના બની ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યોમાં ઉત્તર આપો :

(1) અસિતે કૃષ્ણજન્મની કઈ તરકીબ રચી હતી તે જણાવો.

(2) કાનજી અને દેવજી બાળકને લઈને ક્યાં જતા હતા ? શા માટે ?

4. નીચેના પ્રશ્નોના સાત-આઠ લીટીમાં જવાબ આપો :

(1) નિજમંદિરમાં ઊભું કરેલું કૃષ્ણજન્મોત્સવનું દશ્ય વર્ણવો.

(2) નવજાત બાળકની કરુણતાને તમારા શબ્દોમાં આલેખો.

વિદ્યાર્થીની પ્રવૃત્તિ

- ગરીબી અને અગવડમાં જીવતા લોકોની મુલાકાત લઈને તેની હકીકત વર્ગખંડમાં કે શાળા સંમેલનમાં રજૂ કરો.
- તમારા જન્મોત્સવની ઉજવણી અનાથાશ્રમમાં કે ફૂટપાથ ઉપર રહેતાં બાળકોની સાથે કરો.
- તમારા ગામમાં ઉજવાયેલા જન્માષ્ટમીના તહેવાર ઉપર અહેવાલ લખો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- બે વિરોધાભાસ ધરાવતી કથાઓને સમાંતરે વર્ણવી વિશિષ્ટ રીતે આ વાર્તાનું આલેખન લેખકે કર્યું છે. લેખકે ‘ફાટીતૂટી ગુણપાટ’, ‘કાટ ખાચેલા પતરાનું છાપરું’, ‘ઝૂંપડાં’ અને ‘ફગફગિયો દીવો’ - જેવા ઓછા શબ્દોથી ગરીબાઈનું તાદ્દશ વર્ણન કરી દીધું છે તે ધ્યાનમાં લો.
- “કાનજી ને દેવજી આગળ ચાલ્યા. ઘૂંટણસમાં પાણી ડહોળતા આગળ ચાલ્યા, બાળકના રુદનનો ભાર ઊંચકીને આગળ ચાલ્યા...”

આ ગદ્યખંડમાં લેખકે ‘આગળ ચાલ્યા’ ક્રિયાપદનું વારંવાર સહેતુક પુનરાવર્તન કર્યું છે. નવજાત બાળકને પગ વાળવા માટે લઈ જતા કાનજી અને દેવજીને રોકનારાં અનેક પરિબળો છે પરંતુ એ બધાની અવગણના કરીને તેઓ ચાલ્યા જાય છે એમ સૂચવવા લેખકે ‘આગળ ચાલ્યા’ શબ્દોનું વારંવાર પુનરાવર્તન કર્યું છે.

શિક્ષકની ભૂમિકા

મનુષ્યો ઉત્સવપ્રિય છે. આપણે ત્યાં અનેક ઉત્સવો જુદા જુદા હેતુથી ઉજવાય છે, ધાર્મિકતા, પરંપરા, દેખાદેખી, ભક્તિ-આરાધના માટે, કોઈક નિહિત સ્વાર્થ માટે તો મોટે ભાગે આનંદ માટે ઉત્સવો ઉજવાતા હોય છે. ઉત્સવ વિશેની સાચી સમજ કેળવાય તે વિશે વિદ્યાર્થીઓ સાથે ચર્ચા કરવી.

પ્રસ્તુત વાર્તામાં બે દૃશ્યો એક સાથે દર્શાવાયાં છે. એક કૃષ્ણજન્મનું અને બીજું ભિખારીને ત્યાં જન્મતા બાળકનું. બંને જન્મોત્સવની સરખામણી અંતિમ છેડાની છે. કૃષ્ણને જળ, નાગ, નંદ સૌ થકી રક્ષણ મળે છે જ્યારે ભિખારી કાનજીને ત્યાં જન્મેલા સાજા બાળકને જન્મતાંની સાથે જ મજબૂરીને કારણે અપંગ બનાવી દેવામાં આવે છે જેથી તેને ભીખ મળી રહે. આ વિરોધાભાસ વ્યક્ત કરી આપણા સમાજમાં ધનિક અને ગરીબના જે ભેદ છે તે ઉપર લેખકે કરેલો કટાક્ષ સ્પષ્ટ કરવો. ધનિક-ગરીબની ખાઈ પૂરવા શું કરી શકાય તેની વિદ્યાર્થીઓ સાથે ચર્ચા કરવી. વિદ્યાર્થીઓ ગરીબ કે ધનિકના ભેદ ન કરે તેમ કરવું.

રાજેન્દ્ર શાહ

(જન્મ: 28-1-1913, અવસાન: 10-1-2010)

રાજેન્દ્ર કેશવલાલ શાહ કપડવંજના વતની હતા. ‘ધ્વનિ’, ‘આંદોલન’, ‘ઉદ્ગીતિ’, ‘શાંત કોલાહલ’, ‘મધ્યમા’, ‘વિષાદનો સાદ’, વગેરે તેમના કાવ્યસંગ્રહો છે. ‘મોરપીંછ’, ‘આંબે આવ્યા મોર’ જેવા બાળકાવ્યના સંગ્રહો છે. એમણે કેટલાંક પદ્ય રૂપકો, એકાંકીઓ, વાર્તાઓ અને અનુવાદો પણ આપ્યા છે. ‘ધ્વનિ’ કાવ્યસંગ્રહ માટે તેમને ‘જ્ઞાનપીઠ’ પુરસ્કાર મળ્યો હતો. તેમને ‘રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક’, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર અને દિલ્હીના એવોર્ડ પ્રાપ્ત થયેલા હતા.

આ ગીતમાં આપણી વ્યથા એ બીજાને મન રસની કથા હોઈ શકે, એટલે વ્યથાને સહન કરવી અને કોઈને ફરિયાદ ન કરવી એ આ ગીતનો ભાવ સૌંદર્યરાગી રીતે આલેખ્યો છે. માણસો વિનાના મારગ પર આપણે આપણા જ શબ્દો ગાતાં ચાલવાનું છે. કોઈ ગામ આવે, અનેક લોકોને મળીએ છતાં આપણે તો એકલા જ ચાલવાનું છે, ભલેને સરસ તારા મઢી રાત હોય કે રણનો તડકો હોય, આપણી વ્યથાને આપણે જ સહન કરવાની છે. મનમાં ભલે દુઃખોનો અગ્નિ હોય પણ બહારથી તો શીતળતા જ રાખવાની છે. સરળ બાનીમાં લખાયેલું આ ગીત જીવનની એક હકારાત્મક બાજુને રજૂ કરે છે.

બોલીએ ના કંઈ,

આપણું હૃદય ખોલીએ ના કંઈ, વેણને રૂહેવું ચૂપ;

નેણ ભરીને જોઈ લે વીરા !

વેણનાં પાણી ઝીલનારું તે સાગર છે વા કૂપ !

વનવેરાને મારગ વિજન,

સીમ જ્યાં સૂની ગુંજતી કેવળ આપણું ગાયું ગાન ;

ગામને આરે હોય બહુ જન,

લખનો મેળો મળિયો રે ત્યાં કોણને કોની તાન ?

માનમાં જવું એકલ, વીરા !

તારલિયો અંધાર કે ઓઢી રણનો દારુણ ધૂપ !

આપણી વ્યથા,

અવરને મન રસની કથા, ઈતર ના કંઈ તથા.

જીરવી એને જાણીએ, વીરા !

પ્રાણમાં જલન હોય ને તોયે ધારીએ શીતલ રૂપ !

(‘શ્રુતિ’માંથી)

શબ્દ-સમૂજતી

શબ્દાર્થ / સમાનાર્થી શબ્દો

વેણ-વચન, બોલ; વીરા-ભાઈ (બેન ભાઈને વીરો કહે છે); નેણ-નયન, નેત્ર, લોચન; વા-વાયુ, પવન; કૂપ-કૂવો; વ્યથા-શારીરિક તેમજ માનસિક દુઃખ, પીડા; ઈતર-બીજું, અન્ય; તારલિયો અંધાર-માત્ર તારાનો જ પ્રકાશ ધરાવતો હોય તેવો અંધકાર; વિજન-માણસની અવરજવર વિનાનું, વેરાન; આરે-છેડે (અહીં)પાદરે; દારુણ-ભયાનક, વિકરાળ; ધૂપ-તડકો; અવર-બીજું; લખનો મેળો-લાખો માણસોનો સમૂહ (અહીં)ટોળું

વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો

શીતળ×ઉષ્ણ; જલન×ઠંડક; ધૂપ×છાયા; અંધારું×અજવાળું

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરા(✓)ની નિશાની કરો :

(1) કવિ શું કરવાનું કહે છે ?

(A) બોલવાની ના પાડે છે

(B) બોલવાનું કહે છે

(C) મૂંગા રહેવાની ના પાડે છે

(D) બોલવું પણ ધીમે ધીમે

(2) હૃદય ખોલવું એટલે ?

(A) બીજાની વાત સાંભળવી

(B) ઓપરેશન કરાવવું

(C) કશું જ બોલવું નહીં

(D) પોતાના દિલની વાત બીજાને કહેવી

2. એક - એક વાક્યમાં ઉત્તર આપો.

(1) બીજા લોકો શામાંથી આનંદ મેળવે છે ?

(2) વહેણના પાણીને કોણ ઝીલે છે ?

3. નીચેના પ્રશ્નનો બે-ત્રણ વાક્યોમાં ઉત્તર આપો.

(1) કવિ આપણી વ્યથામાંથી કેવી રીતે રસ્તો કાઢવાનું કહે છે ?

4. નીચેના પ્રશ્નોના સાત-આઠ લીટીમાં જવાબ આપો.

(1) ‘બોલીએ ના કાંઈ’ કાવ્યમાં કવિ માણસને શો જીવનબોધ આપે છે ?

(2) કાવ્યપંક્તિ સમજાવો - “પ્રાણમાં જલન હોય ને તોયે ધારીએ શીતલ રૂપ !”

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- દરેક કવિ ભાવની અભિવ્યક્તિ માટે કાવ્ય સ્વરૂપ, ભાષા, શબ્દો દ્વારા કાવ્યની જે આંતરગૂંથણી કરે છે તેનો પણ અભ્યાસ કરવા જેવો હોય છે.

‘બોલીએ ના કાંઈ, આપણું હૃદય બોલીએ ના કાંઈ’ જેવી ગદ્યાંશની છાંટવાળી સાદી પંક્તિઓથી આ કાવ્ય ઊઘડે છે; અને પછી ચૂપ-કૂપ, વિજન-જન, ગાન-તાન, વ્યથા-તથા જેવા પ્રાસસભર શબ્દોથી હલકી-ફૂલકી કાવ્યમાળા ગૂંથાતી

જાય છે.

- કવિ આ કાવ્યમાળામાં પ્રશ્નો પણ ગૂંથતા ગયા છે. જુઓ....
‘વહેણનાં પાણી ઝીલનારું તે સાગર છે વા કૂપ !’
‘લખનો મેળો મળિયો રે ત્યાં કોણને કોની તાન ?’
- અહીં પ્રશ્નો સાથે જવાબો પણ વણી લેવાયા જ છે. આ રીતે કાવ્યનો વિકાસ થતો ગયો છે. આ શૈલી કાવ્યમાં વારંવાર યોજાય છે તે અન્ય કાવ્યોમાં પણ પારખો.
- કવિની કમાલ ઓછા અને સરળ શબ્દોથી અમૂલ્ય બોધ આપવામાં છે. જુઓ.... કવિ ‘છ’ જ શબ્દોમાં કેવું સત્ય વર્ણવી જાય છે...
“આપણી વ્યથા, અવરને મન, રસની કથા.”

વિદ્યાર્થીની પ્રવૃત્તિ

- જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કૃત ગુજરાતી સાહિત્યકારોના ફોટોગ્રાફ સાથે પરિચય આપી ભીંતપત્ર બનાવો.
- રાજેન્દ્ર શાહનાં અન્ય ગીતો વર્ગખંડમાં ગાઈ સંભળાવો.

શિક્ષકની ભૂમિકા

વીરા ! સંબોધનથી લખાયેલું આ કાવ્ય પોતાના દુઃખને બીજાને ન કહેવાની શીખ આપે છે.

આ કાવ્યમાં કવિ સૂની સીમ અને કૂવાનાં ઉદાહરણો આપી તેમની જેમ મૌન રહેવા સૂચવે છે. લાખોના ટોળામાં તમારું રુદ્ધન કોણ સાંભળશે ? એ કરતાં ચૂપ રહેવું સારું અને પોતાના પ્રશ્નો પોતાની જાતે જ, પોતાની રીતે ઉકેલવા જણાવે છે તેની સમજણ આપવી.

‘તું જ તારો દીવો થાને’ (ભોગીલાલ ગાંધી) તેમ જ

‘એકલો જાને રે..’ (રવીન્દ્રનાથ ટાગોર) જેવાં કાવ્યોના સંદર્ભો આપી કાવ્યના ભાવને પ્રગટ કરવો.

‘આપણા દુઃખની વાત બીજાને કહેવાથી તેમને માટે તે રસની વાર્તા બનશે. તેનાથી વિશેષ કાંઈ નહિ’ આ વિચાર અંગે વિદ્યાર્થીઓ સાથે ચર્ચા કરવી.

મોહનલાલ પટેલ

(જન્મ: 30-04-1927)

મોહનલાલ બાભઈદાસ પટેલનું વતન ઉત્તર ગુજરાતનું પાટણ છે. વર્ષો સુધી શિક્ષણકાર્ય કર્યા બાદ હાલ નિવૃત્ત જીવન ગાળે છે. ‘પ્રત્યાલંબન’, ‘ઝાકળમાં સૂરજ ઊગે’ એમની લઘુકથાઓના સંગ્રહો છે. ‘બંધન’, ‘ડેડ એન્ડ’, ‘હાસ્યમર્મર’, ‘લાંછન’ તેમની નવલકથાઓ છે. ‘ગુડ મોર્નિંગ અમેરિકા’, એમનો પ્રવાસગ્રંથ છે. ‘મોપાંસાની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ’ એમનું અનુવાદનું પુસ્તક છે.

કથાસાહિત્યનું લઘુ સ્વરૂપ એટલે લઘુકથા. નવલકથામાં નાયક કે નાયિકાના સમગ્ર જીવનનું વર્ણન હોય છે, જ્યારે ટૂંકીવાર્તામાં નાયક કે નાયિકાના જીવનનો એક મહત્વનો પ્રસંગ કેન્દ્રમાં હોય છે. લઘુકથામાં માનવજીવનની એક ક્ષણનો મહિમા છે, જે અત્યંત લાઘવથી અંતે ચોટ આપી જાય છે. ‘ગતિભંગ’ લઘુકથાની શરૂઆતમાં ગાડી પકડવા ઉતાવળે પગલે જતા ડુંગર અને એની પત્નીનું ચિત્ર છે. પત્ની વારેવારે પાછળ ફરીને કશુંક શોધી રહી છે. વાર્તાને અંતે કરુણતાસભર ચોટ છે. માતાને ચાલતાં ચાલતાં પોતાની પાછળ મૃત્યુ પામેલી દીકરીનાં પગલાંની છાપ દેખાય છે. અહીં માત્ર ચાલવાની ગતિનો જ ભંગ નથી પણ પાત્રોના વિચારોની ગતિનો પણ ભંગ છે.

રાજપુર સ્ટેશને ગાડી પકડવા ડુંગર અને એની વહુ ઊભા માર્ગે ઝડપભેર જઈ રહ્યાં હતાં. પત્નીનો પાછળ પાછળ આવવાનો અણસાર મોળો પડી જતાં ડુંગરે પાછળ જોયું. પત્ની રસ્તા ઉપર નજર ફેરવતી ધીમી પડી રહી હતી. ‘શું ખોળે છે ?’

‘કાંઈ નહિ’ પત્નીએ જવાબ આપ્યો ને ઝડપથી પગ ઉપાડવા પ્રયત્ન કર્યો. થોડાં ડગલાં ચાલ્યા પછી વળી એનો વેગ મંદ પડી ગયો.

‘આમ ગાંડાની માફક અડવડિયાં શું ખાય છે ?’ ડુંગર ગુસ્સે થયો : ‘દિવસ આથમવા આવ્યો; આમ કર્યા કરીશ તો રસ્તામાં જ અંધારું થઈ જશે, કાં તો !’

પત્ની થોડાં ડગલાં આગળ ચાલી ખરી; પણ પછી તો એ બેસી પડી.

પાછો ફરીને ડુંગર પાસે આવ્યો : ‘તેં આજ ધાર્યું છે શું ? ગાડી ચૂકી જઈશું તો નહિ ઘરનાં કે નહિ ઘાટનાં એવી દશા થશે. રાત કાઢીશું ક્યાં ?’ પત્ની કશું જ બોલી નહિ. ભાવાર્દ્ર બનીને એ તો નજરની પીંછીને ધૂળ ઉપર પસવારી રહી હતી. ‘જોયું?’ એ બોલી.

‘શું ? મને તો કંઈ દેખાતું નથી !’

પત્ની આંગળીનો છેડો છેક જમીન પાસે લઈ ગઈ. એક ઘાટીલી પગલીની છાપ એ બતાવી રહી હતી : ‘આપણી બબલીની જ પગલી જાણે ! હું તો ક્યારની ય આ પગલીઓ જોયા જ કરતી આવું છું... બરોબર એ જ પગલું... આંગળાંની બોર જેવી જ છાપ...’

‘ગાંડી, એવાં પગલાં તો ઘણાંય હોય. લે ચાલ, મોડું થશે.’ બાળકનાં પગલાંની છાપ જોઈ, મૃત સંતાનની સ્મૃતિથી હાલી ઊઠેલી, ડગી ગયેલી પત્ની પ્રત્યે સહાનુભૂતિનો બોલ પતિએ કાઢ્યો.

પત્ની બેસી જ રહી. એ બોલી : ‘ખેતરે જતાં અને આવતાં આગળ આગળ દોડી જતી બબલીની પગલીઓ મારે હૈયે જડાઈ ગઈ છે. આ એ જ પગલી...’ પગલીના બીબામાં પત્નીની નજર ઢળી હતી.

ડુંગર એક વાર પત્નીના મુખ સામે જોઈ રહ્યો. અને પછી પોતાની નજર ગગનના કોઈ માર્ગ તરફ વાળી લીધી. બંને જણ સ્થિર થઈ ગયાં.

લાકડીના ટેકે ગગન તરફ મોં કરીને ઊભા રહી ગયેલા પતિને જોઈને પત્ની સાવધ બની ગઈ. એણે કહ્યું : ‘લ્યો હેંડો, હવે પગ ઉપાડો ઝટ...ગાડી ચૂકી જઈશું.’

અને બંને જણે વળી બમણા વેગથી ચાલવા માંડ્યું.

(‘વિકલ્પ’માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

શબ્દાર્થ / સમાનાર્થી શબ્દો

અણસાર-ઈશારો, સંકેત; આથમવું-અસ્ત પામવું, પડતી દશામાં આવવું; વેગ-ગતિ, ઝડપ; ભાવાર્દ્ર-ભાવવિભોર, ભાવથી માયાળુ; દશા-સ્થિતિ, હાલત; સાવધ-હોશિયાર, ખબરદાર; સ્મૃતિ-સંસ્મરણો, યાદગીરી; અડવડિયું-અડબડિયું, લથડિયું

તળપદા શબ્દો

હેંડો-ચાલો

કહેવત

નહીં ઘરના કે નહીં ઘાટના-ન આ બાજુના કે ન તે બાજુના

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરા(✓)ની નિશાની કરો :

(1) ‘આપણી બબલીની જ પગલી જાણે !’ આ વાક્ય કોણે બોલે છે ?

(A) સ્ટેશન માસ્ટર

(B) ડુંગર

(C) ડુંગરની પત્ની

(D) પતિ

(2) ડુંગર અને તેની વહુ કયા સ્ટેશને ગાડી પકડવા માગતાં હતાં ?

(A) રાજપુર

(B) વરતેજ

(C) ધોરાજી

(D) ગાંધીધામ

2. એક - એક વાક્યમાં ઉત્તર આપો.

(1) ધૂળમાં પગલી જોઈને ડુંગરની પત્નીને કોણ યાદ આવ્યું ?

(2) ડુંગરે પોતાની નજર ક્યાં સ્થિર કરી ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યોમાં ઉત્તર આપો.

(1) ડુંગરની પત્ની અચાનક અટકીને ઊભી રહી ગઈ, કારણ કે ?

(2) “લ્યો હેંડો, હવે પગ ઉપાડો ઝટ, ગાડી ચૂકી જઈશું.” તેમ ડુંગરની પત્નીએ શા માટે કહ્યું ?

4. નીચેના પ્રશ્નનો સાત-આઠ લીટીમાં જવાબ આપો.

(1) પુત્રી ખોયાની માતા - પિતાની વેદના પાઠના આધારે તમારા શબ્દોમાં વ્યક્ત કરો.

વિદ્યાર્થીની પ્રવૃત્તિ

- તમારા જીવનનો કોઈ યાદગાર પ્રસંગ લઘુકથા સ્વરૂપે લખો અને શાળાના સંમેલનમાં રજૂ કરો.
- જુદી જુદી લઘુકથાઓની પસંદગી કરી વર્ગખંડમાં તેની વાચનસ્પર્ધા ગોઠવો.
- અન્ય લઘુકથાઓ મેળવીને વાંચવી.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- “ગાંડી, એવાં પગલાં તો ઘણાં ય હોય. લે, ચાલ મોડું થશે.”
અહીં ડુંગર પત્નીને ગાંડીનું સંબોધન કરે છે. તેનો અર્થ ‘પાગલ’ એવો બિલકુલ થતો નથી. આ શબ્દ આત્મીયતા બતાવે છે. પત્નીને ખોટા વિચારો કરતી રોકવા ઈરાદાપૂર્વક આ સંબોધન કરાયું છે. વળી ‘લે ચાલ’ જેવા આજ્ઞાર્થ રૂપનો અર્થ ‘આપવું’ કે ‘ચાલવું’ એવો નથી થયો. એક વાત પૂર્ણ કરી આગળ વધવા અને પોતે તેની સાથે જ છે એમ સૂચવવા આવું રૂપ વપરાયું છે તે ધ્યાનમાં લો .
- આ કૃતિમાં કેટલાંક અપૂર્ણ વાક્યો પણ મુકાયાં છે. જે દ્વારા લેખક વાચકોને વિચારતા કરી દે છે, કથાપ્રવાહમાં ડુબાડી વાક્ય પૂર્ણ કરવા પ્રેરે છે તે જુઓ -
“પગલીઓ જોયા કરતી જ આવું છું.....”
“બરાબર એ જ પગલું”
“આંગળની બોર જેવી જ છાપ”
“આ એ જ પગલી”
- ગગન તરફ મોં કરીને ઊભા રહી ગયેલા પતિને જોઈને પત્ની સાવધ બની ગઈ. એણે કહ્યું : “લ્યો હેંડો, હવે પગ ઉપાડો ઝટ... ગાડી ચૂકી જઈશું.”
ધૂળમાંની પગલી જોતાં જ જે પત્ની બેસી પડે છે, બબલીની યાદમાં ખોવાઈ જાય છે, પતિએ જેને સાંત્વન આપવું પડે છે તે જ પત્ની પતિને વિચારોમાં ખોવાયેલો જોતાં, ઉદાસ જોતાં, પોતે સાવધ થઈ જાય છે અને પતિને ઝડપથી ચાલવા કહે છે - આ એક જ વાક્યમાં લેખકે પતિ - પત્ની કેવાં એકબીજાનાં પૂરક હોય છે, એકબીજાનો સહારો હોય છે તે સૂચવી દીધું છે. -

શિક્ષકની ભૂમિકા

કેટલીક ઘટનાઓ યાદ બનીને આપણા મન પર ચિરસ્મરણીય છબી કંડારી દે છે. બાળવયે અવસાન પામેલી દીકરી (બબલી)ની યાદ તેના માતા-પિતાનાં મનમાંથી ખસતી નથી.

સ્ત્રીની લાગણી ઝટ વ્યક્ત થતી નથી. એ અંદર જ ઘૂંટાતી રહે છે. તે વાત આ વાર્તામાં સ-રસ રીતે રજૂ થઈ છે તેની સ્પષ્ટતા કરવી. પણ પુરુષ (પતિ) જ્યારે હિંમત હારી જાય છે, ત્યારે સ્ત્રી જ તેને સહારો આપવા સક્ષમ બની જાય છે. દામ્પત્ય જીવનની આવી વાસ્તવિક પરિસ્થિતિથી વિદ્યાર્થીઓને વાકેફ કરવા.

અહીં ઘટના બાહ્ય છે તેનાથી ઘણી વધુ ચિત્તમાં બને છે, એથી લઘુકથા સફળ થઈ છે એ તરફ ધ્યાન દોરવું.

●

ગની દહીંવાલા

(જન્મ: 17-08-1908, મૃત્યુ: 05-03-1987)

અબ્દુલ ગની દહીંવાલા તેઓનું મૂળ નામ છે. તેમનો જન્મ સુરતમાં થયો હતો. તેમણે પ્રાથમિક શાળા સુધીનો અભ્યાસ કર્યો હતો. તેઓ દરજ્જાકામ કરતા હતા. તેમનું મહત્વનું પ્રદાન ગઝલમાં છે. ‘ગાતાં ઝરણાં, ‘મહેક’, મધુરપ’, ‘ગનીમત’ અને ‘નિરાંત’ તેમના ગઝલ - મુક્તકના સંગ્રહો છે. ‘જશને શહાદત’ એમની હિંદીમાં લખેલી નૃત્યનાટિકા છે. ‘પહેલો માળ’ ત્રિઅંકી નાટક છે.

આ ગઝલ ગુજરાતભરમાં ખૂબ જાણીતી થયેલી છે. પ્રેમની ગંભીરતા, ઉદાત્તતાને સુંદર ઉપમાઓ દ્વારા આ ગઝલમાં મૂકી આપી છે. પ્રથમ શેરમાં જીવન તરફની આશાનો સંકેત છે. આજે ભલે જુદાઈના દિવસો છે પણ એક દિવસે આ જુદાઈ મિલનમાં પરિણમશે, એટલું જ નહિ પણ શત્રુઓ જ હાથ પકડીને પ્રિય વ્યક્તિ પાસે લઈ જશે. માણસે ક્યાંક દૂર દૂર જવા કરતાં બીજા માણસના મન સુધી પહોંચવું એ બહુ મોટી વાત છે.

પ્રિયપાત્રને પોતાનાથી ઊંચે સ્થાપીને છેક સુધી સાથ નિભાવવાની વાત પણ રાજરાણીના ચીર, રંક નારની ચૂંદડી અને કફનના પ્રતીક દ્વારા રજૂ કરી છે. અંતિમ શેરમાં પ્રેમની ચરમ ભવ્યતા વ્યક્ત થઈ છે. ‘જો હૃદયની આગ વધી ‘ગની’ તો ખુદ ઈશ્વરે જ કૃપા કરી, કોઈ શ્વાસ બંધ કરી ગયું કે પવન ન જાય અગન સુધી’માં જુદાઈની પીડા વધી તો મૃત્યુ સામે આવી ગયું. હૃદયની આગ - પીડા પવન સુધી એટલે કે બહાર નીકળે એની પહેલાં શ્વાસ બંધ થઈ ગયા એ ચરમ ક્ષણ પર આવીને ગઝલ પૂરી થાય છે.

દિવસો જુદાઈના જાય છે, એ જશે જરૂર મિલન સુધી,
મારો હાથ ઝાલીને લઈ જશે, હવે શત્રુઓ જ સ્વજન સુધી.

ન ધરા સુધી, ન ગગન સુધી, નહીં ઉન્નતિ, ન પતન સુધી,
અહીં આપણે તો જવું હતું, ફક્ત એકમેકના મન સુધી.

તમે રાંકનાં છો રતન સમાં, ન મળો હે અશ્રુઓ ધૂળમાં,
જો અરજ કબૂલ હો આટલી, તો હૃદયથી જાઓ નયન સુધી.

તમે રાજરાણીનાં ચીર સમ, અમે રંક નારની ચૂંદડી !
તમે બે ઘડી રહો અંગ પર, અમે સાથ દઈએ કફન સુધી.

જો હૃદયની આગ વધી ‘ગની’ તો ખુદ ઈશ્વરે જ કૃપા કરી,
કોઈ શ્વાસ બંધ કરી ગયું, કે પવન ન જાય અગન સુધી.

(‘મહેક’માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી
બ્દાર્થ / સમાનાર્થી શબ્દો

ઉન્નતિ-ઊંચે જઈ રહેલી સ્થિતિ; ચીર-વસ્ત્ર, કાપડ; કફન-શબને ઓઢાડવાનું લૂગડું, ખાપણ; રંક-ગરીબ

વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો

રંક×ધનવાન; ઉન્નતિ×અવનતિ; સંમતિ×અસંમતિ; શત્રુ×મિત્ર; જુદાઈ×મિલન; ધરા×ગગન

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરા(✓)ની નિશાની કરો :

(1) સ્વજન સુધી કોણ લઈ જશે ?

(A) મિત્રો

(B) દુશ્મનો

(C) ઈશ્વર

(D) ગની

(2) કવિને ક્યાં સુધી જવું હતું ?

(A) ધરા સુધી

(B) ગગન સુધી

(C) ઉન્નતિ સુધી

(D) એકમેકના મન સુધી

2. એક - એક વાક્યમાં ઉત્તર આપો.

(1) ગરીબ સ્ત્રીની ચૂંદડી ક્યાં સુધી સાથે રહે છે ?

(2) કવિ માટે કેવા દિવસો જતા હતા ?

3. નીચેના પ્રશ્નનો બે-ત્રણ વાક્યોમાં ઉત્તર આપો.

(1) કવિ કઈ અરજ કરે છે ?

4. નીચેના પ્રશ્નોના સાત-આઠ લીટીમાં જવાબ આપો.

(1) ‘દિવસો જુદાઈના જાય છે.’ - ગઝલમાં ગનીની મન:સ્થિતિ તમારા શબ્દોમાં વર્ણવો.

(2) પંક્તિઓ સમજાવો...

“ન ધરા સુધી, ન ગગન સુધી, નહીં ઉન્નતિ, ન પતન સુધી,

અહીં આપણે તો જવું હતું, ફક્ત એકમેકના મન સુધી.”

વિદ્યાર્થીની પ્રવૃત્તિ

- કાવ્યના દરેક શેર માટે જૂથ ચર્ચા ગોઠવવી.
- પાઠપૂર્તિના આધારે વિદ્યાર્થીઓ કાવ્યરચના કરે અને વર્ગમાં તેની રજૂઆત કરે તેવું ગોઠવો.

- શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓને રદીફ કે કાફિયા આપશે અને વિદ્યાર્થી તેની ઉપરથી ગઝલ રચના કરશે.
- પ્રાર્થના - મહાસભામાં કવિમુશાયરાનું આયોજન કરો.

ભાષા અભિવ્યક્તિ

- અહીં પ્રથમ છ પંક્તિઓમાં સતત અને પછી એકાંતરે ‘સુધી’ શબ્દથી અંત્યાનુપ્રાસ વણાયો છે. ગઝલમાં પ્રાસસભર શબ્દો ‘રદીફ’ તરીકે ઓળખાય છે.
- મિલન, સ્વજન, પતન, મન, ચમન, ગગન, જીવન, નયન, કફન અને અગન પણ પ્રાસસભર શબ્દો છે જે શરૂઆતમાં સતત અને ત્યારબાદ એકાંતરે ‘સુધી’ની આગળ વપરાયા છે. ‘રદીફ’ની આગળ વપરાતા આ પ્રાસસભર શબ્દો કાફિયા તરીકે ઓળખાય છે. જે વાત હવે દઢ થઈ ગઈ હશે.
- ભાવની ચોટદાર અભિવ્યક્તિ માટે કવિએ આ ગઝલમાં ધરા - ગગન, ઉન્નતિ - પતન, રાજ - રંક, શત્રુ - સ્વજન જેવા વિરુદ્ધાર્થી પ્રયોજ્યા છે અને રજૂઆતને વધુ ધારદાર બનાવી છે.
‘ન ધરા સુધી ન ગગન સુધી, નહિ ઉન્નતિ ન પતન સુધી’
- જ્યારે અપેક્ષિત બે વિકલ્પોમાંથી એક પણ શક્ય ન હોય ત્યારે આવી રચના પદ્ય કે ગદ્યમાં થાય છે. આવી રચનાઓમાં નિષેધવાચક અવ્યય જે ક્રમે વપરાય છે તેની પણ ખાસ નોંધ લો. આ પ્રકારની અન્ય પંક્તિઓ કાવ્યમાંથી શોધીને સમજીને દૃઢ કરો.
- અંતિમ શેરમાં કવિ પોતાનું ઉપનામ ‘તખલ્લુસ’ વણે છે. અહીં પણ ‘ગની’ નામ વણી લેવાયું છે.

શિક્ષકની ભૂમિકા

કોઈપણ વસ્તુ ચિરસ્થાયી નથી તેમ સુખ કે દુઃખ પણ આવજા કરે છે. જુદાઈના દિવસો મિલન સુધી પહોંચશે અને શત્રુઓ દ્વારા જ સ્વજન સુધી પહોંચવાનો આત્મવિશ્વાસ પ્રથમ શેરમાં વ્યક્ત થયો છે.

માણસ કોઈના મન સુધી પહોંચી શકે એ સિદ્ધિ નાની નથી. આવી દરેક શેરમાં રજૂ થતી ચમત્કૃતિ, કાવ્યત્વ, શ્રોતા-ભાવક વર્ગને ‘આહ’ અને ‘વાહ’ સુધીની સફર કરાવે છે. એ ગઝલની ક્ષમતા દર્શાવે છે તે વિષે ચર્ચા કરવી.

પ્રત્યેક શેર અલગ અર્થ આપે છે તે અર્થો વિદ્યાર્થી પોતે સમજે તેવું વાતાવરણ સર્જવું.

●

અલંકાર

મિત્રો, અગાઉના વર્ષોમાં તમે અલંકારનો પરિચય મેળવ્યો છે. જ્યારે કોઈ વાતને વિશેષ રીતે, સચોટ રીતે, સુંદર રીતે રજૂ કરવી હોય ત્યારે અલંકાર પ્રયોજાય છે.

તમે જાણો છો કે અલંકારના મુખ્ય બે પ્રકાર છે: (1) શબ્દાલંકાર (2) અર્થાલંકાર.

1) શબ્દાલંકાર :

જ્યારે પંક્તિના ધ્વનિસૌંદર્ય, નાદસૌંદર્ય કે ચમત્કૃતિજન્ય સૌંદર્યનો આધાર ધ્વનિ કે શબ્દ હોય ત્યારે તે શબ્દાલંકાર કહેવાય છે. અહીં નાદ કે ચમત્કૃતિ જન્માવતા ધ્વનિ કે શબ્દ બદલાય તો તેનું સૌંદર્ય રોળાઈ જાય છે. જેમ કે, તમે ગયા વર્ષે વર્ણાનુપ્રાસ અલંકારનો અભ્યાસ કર્યો હતો. તમે જાણો છો કે -

‘કામિની કોકિલા કેલિ કૂજન કરે, સાગરે ભાસતી ભવ્ય ભરતી’.

પંક્તિમાં વર્ણાનુપ્રાસ અલંકાર છે. હવે અહીં, કોઈ શબ્દના સ્થાને તે જ અર્થ ધરાવતો અન્ય શબ્દ મૂકવામાં આવે તો ? જેમ કે,

ભામિની કોકિલા કેલિ ટહુકા કરે, દરિયે દેખાતી ભવ્ય ભરતી.

તમે જોઈ શકો છો કે આ પંક્તિનું સૌંદર્ય તેના ધ્વનિ - શબ્દમાં જ હતું. ધ્વનિ-શબ્દ બદલાતાં, અર્થ એનો એ જ હોવા છતાં હવે આ તેનું અલંકારત્વ ગુમાવી બેઠી. એટલે કે, જ્યાં ધ્વનિ કે શબ્દને કારણે પંક્તિમાં માધુર્ય, અલંકારત્વ જન્મતા હોય, અનુભવાતા હોય તે શબ્દાલંકાર છે.

વર્ણાનુપ્રાસ, શબ્દાનુપ્રાસ (ચમક), પ્રાસસાંકળી, અંત્યાનુપ્રાસ શબ્દાલંકારો છે. અહીં શબ્દાનુપ્રાસ (ચમક) અલંકારની સોદાહરણ ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

ચમક - શબ્દાનુપ્રાસ અલંકાર :

જ્યારે કોઈ એક શબ્દ કે શબ્દખંડ પંક્તિમાં પુનરાવર્તન પામે અને તેને કારણે પંક્તિમાં - કાવ્યમાં ચમત્કૃતિ કે નાદસૌંદર્ય નીપજે ત્યારે એ અલંકારને શબ્દાનુપ્રાસ અથવા ચમક અલંકાર કહે છે. જેમ કે,

આ તપેલી તપેલી છે, ત્યાં તું તપેલી ક્યાં આવી?

અહીં ‘તપેલી’ શબ્દનું પુનરાવર્તન ચમત્કૃતિ જન્માવે છે. પહેલા વપરાયેલા ‘તપેલી’ શબ્દનો અર્થ ‘એક વાસણ’ થાય છે. ‘તપેલી’ શબ્દ બીજી વાર પ્રયોજાયો છે ત્યારે તેનો અર્થ ‘ગરમ થયેલી’ -નો છે. અને ત્રીજી વાર ‘તપેલી’ શબ્દ વપરાયો છે ત્યારે ‘ગરમ થવું’નો લાક્ષણિક અર્થ ‘ગુસ્સે થવું’ સાથે જોડાઈને ‘ગુસ્સે થયેલી’ -નો સંદર્ભ છે. હવે જો આ અર્થ જાળવી રાખીને આ ઉક્તિ ફરીથી બોલાય તો -

આ તપેલી ગરમ થયેલી છે, ત્યાં તું ગુસ્સે થયેલી ક્યાં આવી ?

તમે જુઓ કે અહીં અર્થ જળવાયેલો રહ્યો છે, છતાં ઉક્તિની ચમત્કૃતિ નષ્ટ થઈ છે. અર્થાત્ અહીં ઉક્તિના સૌંદર્યનો આધાર શબ્દ છે.

ઉપરનાં ઉદાહરણમાં ‘તપેલી’ શબ્દનું પુનરાવર્તન છે અને ચમત્કૃતિ સધાય છે. નીચેનું ઉદાહરણ જુઓ. એમાં શેના કારણે ચમત્કૃતિ સર્જાય છે તે વિચારો.

છે મતવાલી, નથી નમાલી, નવા લોહીની લાલી.,

બે વાર મોટેથી વાંચી જુઓ. કાનમાં શું ગૂંજયું? ‘-આલી’, ‘-આલી’, ‘-આલી’. અર્થાત્, અહીં આખા શબ્દોનું પુનરાવર્તન નથી થયું પણ ‘મતવાલી’, ‘નમાલી’ અને ‘લાલી’માં રહેલા ‘-આલી’ શબ્દખંડનું પુનરાવર્તન થયું છે અને તેને કારણે નાદસૌંદર્ય નીપજે છે. તેથી અહીં શબ્દાલંકાર-યમક છે, તેમ કહી શકાય. હવે નીચેનાં ઉદાહરણ જુઓ અને શેના કારણે નાદસૌંદર્ય કે ચમત્કૃતિજન્ય સૌંદર્ય જન્મે છે તે શબ્દ કે શબ્દખંડ અલગ તારવો.

(1) જવાની તો જવાની છે, થોડી રોકી રોકાવાની છે?

(2) આજ મહારાજ જલ પર ઉદય જોઈને, ચંદ્રનો હૃદયમાં હર્ષ જામે

સ્નેહધન, કુસુમવન, વિમલ પરિમલ ગહન, નિજ ગગન માંહી ઉત્કર્ષ પામે.

(3) પાટણપુરી હાલ તુજ હાલ જ આવા.

(4) અખાડામાં જવા મેં ઘણા અખાડા કર્યા છે.

(5) જોયું જે નકશામાં, જોયું તે ન કશામાં.

ઉપરની પંક્તિઓ વાંચી? શું વાંચતાં કે સાંભળતાં મઝા પડી? નાદ કે ચમત્કૃતિ જન્માવનાર સૌંદર્ય નિપજાવનાર શબ્દ કે શબ્દખંડ શોધી શક્યા?

પહેલા ઉદાહરણમાં ‘જવાની’ શબ્દનું પુનરાવર્તન છે. તે એક વાર ‘યુવાની’ અને બીજી વાર ‘જવું’ ક્રિયાપદના અર્થમાં પ્રયોજાયો છે. તેના કારણે ચમત્કૃતિજન્ય સૌંદર્ય નીપજે છે. તો ઉદાહરણ (2)માં ‘ધન, વન, ગહન, ગગન’માં રહેલ ‘-અન’ શબ્દખંડનું તથા ‘વિમલ, પરિમલ’ જેવા શબ્દોમાં ‘-અલ’ શબ્દખંડનું પુનરાવર્તન થવાથી નાદસૌંદર્ય નીપજ્યું છે. ઉદાહરણ (3)માં ‘અત્યારે’ અને ‘પરિસ્થિતિ’નો અર્થ દર્શાવવા ‘હાલ’ શબ્દનું પુનરાવર્તન થયું છે તો ઉદાહરણ (4)માં ‘અખાડો’ શબ્દનું પુનરાવર્તન છે. પહેલી વાર ‘કસરતશાળા’ના અર્થમાં અને બીજી વાર રૂઢિપ્રયોગ ‘અખાડા કરવા’ એટલે ‘આંખ આડા કાન કરવા, ન ગણકારવાં, બહાનાં કાઢવાં’ જેવા અર્થમાં પ્રયોજાયો છે. ઉદાહરણ (5)માં ‘નકશા’ અને ‘ન કશા’ ધ્વનિશ્રેણીનું પુનરાવર્તન છે. ‘નકશા’ શબ્દ અને ‘ન કશા’ પદ ધ્વનિગત સામ્ય ચમત્કૃતિનો અનુભવ કરાવે છે.

2) અર્થાલંકાર :

જેમ શબ્દના કારણે સૌંદર્યનો, માધુર્યનો અનુભવ કરાવે તે શબ્દાલંકાર તેમ અર્થના કારણે સૌંદર્ય, માધુર્ય કે લાલિત્યનો અનુભવ કરાવે તે અર્થાલંકાર. અહીં સૌંદર્યનો આધાર ‘અર્થ’ છે. ‘અર્થ’ જાળવી રાખીને શબ્દ બદલવામાં આવે તો આ અલંકારના સૌંદર્યને હાનિ નહીં પહોંચે. જેમ કે,

દમયંતીનું મુખ ચંદ્ર જેવું સુંદર છે.

અહીં ‘ઉપમા’ અલંકાર છે. ‘મુખ’ ઉપમેયની ‘ચંદ્ર’ ઉપમાન સાથે સરખામણી છે. ‘જેવું’ ઉપમાવાચક શબ્દ છે. અને તેના દ્વારા અભિવ્યક્તિની સચોટતા સાધવામાં આવી છે. હવે અહીં ‘મુખ’ને સ્થાને ‘ચહેરો’ શબ્દ મૂકો કે ‘ચંદ્ર’ને બદલે ‘શશી’ પ્રયોજાએ તો -

દમયંતીનું મુખ શશી સમ શોભે છે.

અહીં તમે જોઈ શકો છો કે શબ્દો બદલાયા છે પણ અભિવ્યક્તિનું સૌંદર્ય જળવાયેલું રહ્યું છે. કારણ કે અર્થ જળવાયેલા રહ્યા છે. તેથી આ અર્થાલંકાર છે.

તમે ઉપમા, રૂપક, ઉત્પ્રેક્ષા, વ્યતિરેક, અતિશયોક્તિ આદિ અર્થાલંકારનો અભ્યાસ કર્યો છે. અહીં તમે શ્લેષ, સજ્જવારોપણ, વ્યાજસ્તુતિ, અનન્વય અર્થાલંકારોનો અભ્યાસ કરશો.

(1) શ્લેષ: જ્યારે એક જ શબ્દના એકથી વધુ અર્થ થતા હોય અને તેને કારણે ચમત્કૃતિજન્ય અર્થસૌંદર્ય નીપજતું હોય ત્યારે તેને શ્લેષ અલંકાર કહે છે. જેમ કે, રાજાની ખ્યાતિ તેના કરના યોગ્ય ઉપયોગ પર નિર્ભર છે.

અહીં ‘કર’ શબ્દના બે અર્થ થાય છે. (1) વેરો (2) હાથ. અહીં આ એક જ શબ્દના પ્રયોગ દ્વારા (1) રાજા પોતાને મળતા ‘કર’ - વેરાનો યોગ્ય ઉપયોગ દ્વારા ખ્યાતિ મેળવી શકે છે અને (2) રાજા પોતાના ‘કર’ હાથ એટલેકે સત્તાના યોગ્ય ઉપયોગ દ્વારા ખ્યાતિ મેળવી શકે છે, એમ દર્શાવ્યું છે. આમ, અહીં એક જ શબ્દના પ્રયોગ દ્વારા - (ક) તે એક જ શબ્દના બે અર્થ છે અને (ખ) તેના કારણે આખા વાક્યના બે અર્થ થાય છે - તેથી આ ઉક્તિમાં ‘કર’ શબ્દને કારણે અર્થજન્ય ચમત્કૃતિ નિષ્પન્ન થાય છે. તેથી અહીં શ્લેષ અલંકાર છે.

અન્ય ઉદાહરણ :

1. વર્ષા તમારી રાહ જુએ છે. (વર્ષા - વરસાદ, વર્ષા - છોકરીનું નામ)
2. જેને કલંક કડવું દધિ તું ગણે છે,
‘મીઠું’ બની અમ જગે રસ તે ભરે છે. (મીઠું - નમક, લૂણ; મીઠું - ગળ્યું, મીઠાશ)
3. કમલવત્ ગણીને બાલના ગાલ રાતા,
રવિ નિજ કર તેની ઉપરે ફેરવે છે. (રવિ - સૂર્ય, રવિ નામનો છોકરો; કર - કિરણ, હાથ)
4. એ કેવી રીતે ભૂલે પોતાની પ્યારી માને! (મા - જનની, જન્મભૂમિ)
5. ચોમાસું આવતાં સૃષ્ટિ નવું જીવન મેળવે છે. (જીવન - જિંદગી, પાણી)

અહીં તમે જોઈ શકો છો કે પંક્તિમાં પ્રયોજાયેલો એક અનેકાર્થી શબ્દ આખી પંક્તિના અર્થ સાથે જોડાતાં કેવી ચમત્કૃતિ જન્મે છે!

નોંધ: ઘણા વિદ્યાર્થીઓને શ્લેષ અને ચમક વચ્ચેનો ભેદ મૂંઝવતો હોય છે. તેથી ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું કે - ચમક-શબ્દાનુપ્રાસ અને શ્લેષ અલંકાર જુદા છે. ચમક શબ્દાલંકાર છે. તેમાં સરખા લાગતા શબ્દ કે શબ્દખંડના પુનરાવર્તનને કારણે ચમત્કૃતિ કે નાદસૌંદર્ય અનુભવાય છે. અર્થ જળવાઈ રહ્યો હોય તો પણ શબ્દ બદલાતાં તેનું સૌંદર્ય નષ્ટ પામે છે. આ અલંકારનો આધાર શબ્દ છે.

જ્યારે શ્લેષ અર્થાલંકાર છે. તેમાં એક જ શબ્દના એકથી વધુ અર્થ હોય છે. અને એ અનેકાર્થને કારણે આખું વાક્ય-પંક્તિ કે ઉક્તિ પણ અનેકાર્થ બને છે. અહીં અર્થજન્ય ચમત્કૃતિ આસ્વાદ્ય હોય છે. આ અલંકાર અર્થ હોય છે.

ચમક: સરખા લાગતા શબ્દ કે શબ્દખંડના પુનરાવર્તનને કારણે નાદસૌંદર્ય અથવા ચમત્કૃતિ

શ્લેષ: એક જ શબ્દના એકથી વધુ અર્થને કારણે આખી પંક્તિ-ઉક્તિના એકથી વધુ અર્થને કારણે નિષ્પન્ન થતી ચમત્કૃતિ.

(2) સજ્જવારોપણ અલંકાર :

જ્યારે કોઈ જડ કે અમૂર્ત બાબત પર ચેતનત્વનું આરોપણ કરવામાં આવે, તે સજ્જવ છે તે રીતે અભિવ્યક્તિ કરવામાં આવે ત્યારે તેને સજ્જવારોપણ અલંકાર કહે છે. જેમ કે,

માણેકના કરુણ ચિત્કારે તેમનો પીછો પકડ્યો.

‘ચિત્કાર’ એટલે ‘ચીસ’, એક કરુણ તીવ્ર અવાજ. પણ અહીં લેખકે ‘ચિત્કાર’ પર ચેતનત્વનું, સજ્જવત્વનું આરોપણ કર્યું છે અને જાણે તે કોઈ સજ્જવની જેમ કોઈનો પીછો પકડતો હોય - તેવું નિરૂપણ કર્યું છે. આ વાતને લેખક સાદી રીતે પણ કહી શક્યા હોત... ‘માણેકનો ચિત્કાર તેમને હજુ સંભળાતો હતો.’ પણ સજ્જવારોપણને કારણે ભાવવાહિતા ઉમેરાય છે. ભાવવાહિતા, આત્મીયતા, એકરૂપતા જેવા ભાવોને સચોટ રીતે વ્યક્ત કરવા માટે આ અલંકાર ઉપયોગી નીવડે છે.

અન્ય ઉદાહરણ:

1. અસ્તાચળે પહોંચેલ સૂર્યમા'રાજ નર્મદાની જળસપાટી પર છેક અમારા સુધી લાલ કાર્પેટ બિછાવી આપે.
2. ખીણમાંથી સાગ છેક સૂર્ય સાથે હરીફાઈ કરવા મથે.
3. લળી લળીને હેત કરતાં વાંસનાં ઝૂંડનાં ઝૂંડ.
4. માણેકની ચીસ એમની પાછળ દોડતી દોડતી આગળ ચાલી.
5. અમારી સંસ્થા વિવિધ પ્રતિભા ધરાવતાં બાળકોનું સન્માન કરશે.

અહીં સૂર્ય, સાગ, વાંસ, ચીસ, સંસ્થા જેવી જડ, અમૂર્ત બાબતો પર સજીવત્વનું આરોપણ કરવામાં આવ્યું છે. તેના કારણે કેવા લાલિત્યનો કે ભાવનો અનુભવ થાય છે!

(3) વ્યાજસ્તુતિ :

જ્યારે કોઈ વ્યક્તિ કે વસ્તુના નિંદાના બહાને વખાણ કે વખાણને બહાને નિંદા કરવામાં આવે ત્યારે તેને વ્યાજસ્તુતિ અલંકાર કહે છે.

ઉદાહરણ:

જાદવ સ્ત્રી તાળી દેઈ હસે, ધન્ય નગર આવો નર વસે,
કીધાં હશે વ્રતતપ અપાર, તે સ્ત્રી પામી હશે આ ભરથાર.

દેખીતી રીતે અહીં કોઈ વ્યક્તિની (સુદામાની) પ્રશંસા છે કે જે સ્ત્રીએ અનેક વ્રતતપ કર્યા હશે તેને જ આવો પતિ મળે, જ્યાં આ નર વસતો હશે, તે નગર ધન્ય છે. પણ પ્રથમ ચરણ જુઓ, તેમાં 'તાળી દેઈ હસે' દ્વારા નિંદા સૂચવવામાં આવી છે. અર્થાત્ અહીં સ્તુતિ - પ્રશંસાને બહાને નિંદા છે કે આવા પુરુષને કઈ સ્ત્રી પસંદ કરે! તેથી અહીં વ્યાજસ્તુતિ અલંકાર છે.

ઉદાહરણ:

1. ગાંધીજી હિંસા અને અસત્યના કટ્ટા વેરી હતા.
2. સૂર્યદેવ! તમારા કિરણોએ તો શું ધોળુ કર્યું? અંધકારનું મુખ તો કાળું થઈ ગયું છે!
3. કૃષ્ણ છે મહાયોર, સ્મરણમાત્રથી જ ચોરી લે પાપ જન્મોનાં.
4. હે રાજા! તેં શત્રુઓની પત્નીઓને વિધવા બનાવી, જુલમીઓનો વધ કર્યો, લૂંટારાઓનો નાશ કર્યો...ત્યાં તારી સ્તુતિ કેવી રીતે કરવી?
5. ચાતક, ચકવા, ચતુર નર, નિશદિન ફરે ઉદાસ,
ખર, ઘૂવડ ને મૂર્ખ નર, સુખે નિજ વાસ.

તમે પણ વાતચીત દરમિયાન જાણતાં-અજાણતાં વ્યાજસ્તુતિ અલંકાર વાપરતા જ હશો! તમારા મિત્રવૃંદમાં વાત કરતી વખતે, કોઈની સાથે તોફાન કરતી વખતે... યાદ કરી જુઓ!

(4) અનન્વય :

જ્યારે કોઈ વાત સચોટતાથી મૂકવી હોય ત્યારે અન્ય કોઈ બાબત સાથે સરખામણી કરીને, કશાની કલ્પના કરીને અભિવ્યક્તિ સધાય છે. પરંતુ ક્યારેક એવું થાય છે કે સરખામણી કરવા માટે અન્ય કોઈ યોગ્ય બાબત - ઉપમાન ન મળે ત્યારે મૂળ બાબત - ઉપમેય જ ઉપમાન તરીકે પ્રયોજાય ત્યારે તેને અનન્વય અલંકાર કહે છે. જેમ કે,

મા તે મા.

અહીં ‘મા’ વિશે વાત કરવી છે, પરંતુ સચોટતાથી અભિવ્યક્તિ સાધવા માટે અન્ય કોઈ ઉપમાન યોગ્ય ન લાગતાં ‘મા’ જ ઉપમાન તરીકે પ્રયોજાયું છે, તેથી અહીં અનન્વય અલંકાર છે.

નીચેનાં ઉદાહરણો વાંચો અને તેના ઉપમેય જ ઉપમાન તરીકે પ્રયોજાઈને કેવી સચોટ અભિવ્યક્તિ સાધે છે, તે વિચારી જુઓ.

1. મનેખ જેવા મનેખનેય કપરો કાળ આવ્યો છે.
2. ગિલાનો છકડો એટલે ગિલાનો છકડો.
3. ભાઈ, સ્વર્ગ એ તો સ્વર્ગ, આ મૃત્યુલોકમાં એની શી કલ્પના!
4. શિયાળો ઈ શિયાળો.
5. હીરો એ હીરો ને કાય એ કાય, એકનું સ્થાન બીજો લઈ શકે?

નોંધ: મિત્રો, અહીં એક બાબત ધ્યાનમાં રાખજો કે અહીં પણ સરખામણી હોય છે. તેથી ‘સમું’, ‘જેવો’ – વગેરે ઉપમાવાચક શબ્દ પ્રયોજાયા હોય તેવું બની શકે. પણ માત્ર ઉપમાવાચક શબ્દને ધ્યાનમાં રાખીને તેને ‘ઉપમા’ અલંકાર ન કહેવો. સરખામણી હોય પરંતુ જ્યારે ઉપમેય એ જ ઉપમાન હોય તો એ અનન્વય અલંકાર હોય, ઉપમેય અને ઉપમાન અલગ હોય તો તે ઉપમા અલંકાર હોય. એટલે, ‘મનેખ જેવા મનેખનેય કપરો કાળ આવ્યો છે.’ –માં ‘જેવા’ ઉપમાવાચક શબ્દ છે. પણ ઉપમેય અને ઉપમાન એક જ છે, તેથી તે ઉપમા નહીં પરંતુ અનન્વય અલંકાર છે.

પોતાની વાતને સચોટતાથી અભિવ્યક્તિ કરતા આ અલંકાર તમે કૃતિઓમાંથી તો શોધી જ શકશો. પણ સાથોસાથ તમારા નિબંધલેખન, ભાષા-વ્યવહાર આદિમાં પણ અલંકાર પ્રયોજી જોજો, તમારી અભિવ્યક્તિ વધુ સચોટ થશે.

પન્નાલાલ પટેલ

(જન્મ: 07-05-1912, અવસાન: 06-04-1989)

પન્નાલાલ નાનાલાલ પટેલનો જન્મ માંડલી (હાલ રાજસ્થાનમાં આવેલા) ગામમાં થયો હતો. ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રથમ પંક્તિના સાહિત્યકાર તરીકે તેમણે નામના મેળવી હતી. ‘વળામણાં’, ‘મળેલા જીવ’, ‘માનવીની ભવાઈ’ તેમની નોંધપાત્ર નવલકથાઓ છે. ‘સુખદુઃખનાં સાથી’, ‘વાત્રકને કાંઠે’, ‘ઓરતા’ તેમના વાર્તાસંગ્રહો છે. ‘એળે નહિ તો બેળે’માં નાટ્યરચનાઓ સંગ્રહિત છે. તેમને ‘રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક’ તથા સાહિત્યનો સર્વોચ્ચ ભારતીય જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કાર એનાયત થયો છે.

લેખકની વિખ્યાત નવલકથા ‘માનવીની ભવાઈ’માંથી આ અંશ લેવામાં આવ્યો છે. કાળુ અને રાજુ નવલકથાનાં મુખ્ય પાત્રો છે. તેમના ગામના લોકો સાથે છપ્પનિયા દુકાળમાં ટકવા ડેગડિયા આવ્યાં છે. ભૂખથી માણસો મરી રહ્યા છે. સુંદરજી શેઠ સદાવ્રત ખોલે છે. બધા અનાજ લેવા કતારમાં ઊભા છે. પણ કાળુ ખેડૂત છે, આ અનાજમાં તેનું પકવેલું ધાન્ય પણ હશે. એનો આત્મા કકળી ઊઠે છે. શેઠ એની લાગણીની કદર કરે છે. કાળુને લાગે છે કે દુકાળની આ સ્થિતિ ખાંડણિયામાં મૂકેલા માથા જેવી છે, ઘા પર ઘા પડવાના જ છે. કાળુ ખેડૂતપુત્ર હોવાથી માને છે કે ભૂખથીય ભૂંડી ભીખ છે. ભીખ માણસના આત્માને હણી નાખે છે. દુષ્કાળ સામે, કુદરતના કોપ સામે ઝઝૂમતા માણસની વેદના અહીં હૃદયસ્પર્શી રીતે પ્રગટ થઈ છે.

આશા હતી કે બાર બાર માસનો ગયેલો મેહ જેઠનાં પાછલાં પંદરોમાં તો જરૂર આવશે. પણ કોણ જાણે કે મેઘરાજા તો ઊંઘી ગયા કે પછી એમને ય પાણી ખૂટ્યાં કે વળતી વખતે એ વાટો લાંબી પડી!

ધરતી પર મોતનો વરસાદ વરસી રહ્યો! વનમાં ને ખેતરોમાં, બજારમાં ને શેરીઓમાં, જ્યાં જુઓ ત્યાં માનવીનાં મડદાં જ મડદાં! ક્યાં બાળવાં ને ક્યાં દાટવાં! પછી કાણ, સૂતક ને સરાવવાની તો વાત જ ક્યાં રહી! પાછળ રહેલાં તો સંબંધીને આગળ કર્યાની રાહત જ અનુભવતાં હતાં, ખુશ થતાં હતાં: ‘ગણતાં રહ્યાં... ન દેખવાં, ન દાઝવાં!’

અરે, કાળુ સરખાને તો અદેખાઈ જ આવતી હતી: ‘રણછોડભાઈ ને શંકરદા છૂટ્યા આ દુઃખમાંથી ને ભૂખમાંથી. અરેરે, એ તો અમ્મરિયા થઈ ગયા! ને રહ્યા આપણ! કોણ જાણે ક્યાં લગી કરજમાં આ ભૂખે ટળવળવાનું હશે?’

પેલું અનાજેય ખૂટ્યું ને વાણિયાને ત્યાંથી ‘બી નહિ માગું શેઠ!’ કરીને આણેલા બે મણ કોદરાય-જેમાં અડધો તો ક્યારો-ને તેય પાછા મેણા, ધોઈધોઈને દમ નીકળી જાય એવા. એય રાજુ, કાકાજી, સાસુ, સાસુનાં ત્રણ છોકરાં, ભલી ને પોતે-આમ સાત આઠ માણસને કેટલા દિવસ ચાલે ?

અલબત્ત એક તરફ અનાજ ઘટતું ગયું તો બીજી બાજુ સાસુ મૂવાં ને કાકોજીય નાનકડી ભત્રીજીને આગળ કરી ચાલતા થયા. કાળુ એક બાજુ ખુશ થયો તો બીજી બાજુ દુઃખીય એટલો થયો. ‘આ વગર કામનાં જીવે છે: ને કામનાં મરી જાય છ!’

અષાઢનાં આભલાં ચોખ્ખાં-ચટ! ઢોરઢાંખ ને માનવી વિનાનાં પાધરપટ પેલાં ખેતરો જોઈ લ્યો. દૂર દૂરની ક્ષિતિજો સુધી વાદળાંનું નામનિશાન ન હતું. જ્યારે તાપ તો-અરે! વૈશાખ જેઠના તડકાય આ અષાઢિયા તાપ આગળ તરણા તોલે જ લાગતા હતા!

આ તરફ ડેગડિયાનું મહાજનેય વિચારમાં પડી ગયું. ધનવાળાઓએ મકાન ઉઠાવ્યાં હતાં ને ધાનવાળાઓય ‘હા - ના,’ ‘હા - ના,’ કરતાં ગયા ને ઓછું-વધતું ધીરતા ગયા. તો કોઈકને વળી સલાહ આપી: ‘આ અંગ્રેજ

સરકાર રેલ પથરાવે છે ને ધાન આલે છે માટે જાઓ ત્યાં જો જીવવું હોય તો.’

ડેગડિયામાં રહેલાં માનવીય, અરે ધરાઈને ખાતાં હતાં એવાં મહાજનોય મરવા માંડ્યા. પછી એ તો અતિશય તાપને લીધે કે-પરદેશમાંથી આવી પહોંચેલા ડેગડિયાના વતની સુંદરજી શેઠે કહ્યું એમેય હોય: ‘આ ભૂખ્યા ખેડૂતોનો નિસાસો પડ્યો!’

ગમે તેમ પણ ડેગડિયાના મહાજને સુંદરજી શેઠની વાત ધ્યાનથી સાંભળી. ‘વરસાદ નહિ આવે તો તો આપણ-જેની જેની પાસે ધાન હશે એય નથી જીવવાનાં, ને આવશે તો આના આ જ માનવી, એકનું અનેકગણું પકવી આપવાનાં છે. આપણ કંઈ હળ હાંકવાના ઓછા છીએ!’

ને ડેગડિયાના મહાજને કોઠારમાંથી ધાન કાઢી આપવાનું કબૂલ કર્યું. કિંમત પણ અડધી જ લીધી. અડધો ભાગ ધરમમાં રાખ્યો.

જોકે, શરૂશરૂમાં તો ધરમાદુ ખાનાર બહુ ઓછા નીકળ્યા; પણ દિવસે દિવસે સંખ્યા વધતી ચાલી. ભૂખે ટેકને ઠોકરે ચઢાવી.

કાળુનેય રાજુએ વિનવ્યો; ‘તમે તો કે’તાતા ને કે આ કોઠારમાં આપણાં ધાન છે.’

‘તે આપણાં જ છે ને?’

‘તો પછી માજન આલે છે ને લેવું છે એમાં શરમ શાની ?’

‘ગણે એને તો ખરી જ ને ? ને આપણાં છે એટલે તો ઊલટાની વધારે શરમ ! આપણાં ધાન ને તોય આપણે હાથ ધરવાનો, ભીખ માગવાની !

‘લો હુંડો હુંડો ! એવું બધું ગણ્યા વગર ઊઠો, નકર હુંય નથી જવાની. જઈ તો જેને તમારા સોગન છે ! આ બે છોકરા ય ભલે ભેગા મરી જતા.’

લોચો વળીને પડેલા કાળુને ઊઠ્યે જ છૂટકો થયો. પણ એક શરતે : ‘હું તારી સાથે આવું તે ભલે, બાકી હાથ તો નથી જ ધરવાનો.’

‘ન ધરતા; તમારી વતી હું ધરીશ, પછી તો ખરું ને ?’

‘અરે ગાંડી...!’ કાળુની ઊંડી ઊતરી ગયેલી આંખોમાં, બહાર નીકળી આવેલાં જડબાનાં પેલાં હાડકાં ઉપર હાસ્ય જેવું કાંઈક ફરી રહ્યું. બોલ્યો, ‘આ દોઢપાશેર ખીચડી જિવાડશે એમ તું માને છે ? અરે, બશેર આલે તોય મારું પેટ તો નથી ભરાવાનું!’ આગળ થતાં ઉમેર્યું, ને તું એમ જાણે છે કે વરસાદ આવવાનો છે ? આ તો પરથમીનો પલ્લો(પ્રલય) થવા બેઠો છે, ભૂંડી ! નથી આપણ જીવવાનાં કે નથી જીવવાનાં મા’જનેય! ત્યારે શું કામ ભૂંડી આ મરતી ઘડીએ કણબીના દીકરા પાસે હાથ ધરાવે છે ? ના, ના રાજુ ! તું એકલી જા, હું તો નથી જ આવવાનો.’ ને એ થંભી ગયો. દૂર દેખાતી પેલી દરિદ્રનારાયણોની લાંબી કતાર તરફ આંસુવિહોણી રડતી આંખે તાકી રહ્યો. સ્ત્રી-પુરુષોનાં એ અર્ધનગ્ન હાડપિંજરોમાં પટેલ હતા ને બ્રાહ્મણોય હતા. કોઈ કોઈ વાણિયામાંથી પણ હતા, જ્યારે ઠાકરડાની તો મોટી સંખ્યા હતી. ઘાંચી અને સિપાઈ હારમાં સેળભેળ હતા. પણ એ બધાયમાં ઝાઝો ભાગ તો હતો ખેડૂત જ ને ! કાળુના પગ જ જાણે જડાઈ ગયા. ‘ભગવાનને જીવતો રાખવો હશે તો મોખાનાં છોડાંએ જ-’

‘પણ મારી સાથે તો ચાલો! કે મનેય તમારે ભૂખે મારી નાખવી છે? તમારા આ બે સાળાઓનો વિચાર કરો!’ રાજુ કરગરતી હતી.

‘મારે વાઢે તમે શું કામ મરો! લે હેંડ’. અને વળી એણે પગ ઉપાડ્યો.

પાસે જતાં એણે ચારે બાજુ નજર ફેરવી. ઊંચા ઓટલાવાળી મંદિરની પરસાળમાં સુંદરજી શેઠ, આંખ મીંચાઈ જાય એવાં કપડાં-સફેદ ધોતિયું ને અંગરખું, સોનેરી તલાવાળી રાત્રી પાઘડી ને ગળે દુપટ્ટો વગેરે પોશાકમાં શોભતા ગોળ તકિયાને અઢેલીને ગાદી પર બેઠા છે. બીજા મહાજનો પણ આસપાસ ગોઠવાયેલા છે.

ટોટાદાર તમંચા સાથે એક તરફ ખુરશી ઢાળી ફોજદાર બેઠા છે, તો હવાલદાર પેલી કારતૂસી બંદૂક સાથે ચારે બાજુ નજર ફેરવતો તોલાટની બાજુમાં ગોઠવાયેલો છે. કેટલાક સિપાઈ લાકડીઓ સાથે ફરી રહ્યા છે. આવનારાઓને છેલ્લે કાઢે છે, લેનારને ચેતવણી આપે છે: ‘જો ભૂલેચૂકે ફરીથી આવ્યો તો છાતીમાં આ ટોટો જ સમજી લેજે.’

રાજુને પેલા છેડે પહોંચાડવા જતા કાળુને આંખે એવા એવા માણસો નજરે પડ્યા કે જેણે ખળામાંથી ઊંચકાય એટલા દાણા બ્રાહ્મણોને દાન કરેલા. તો વળી ઘરમાં ધાન નાખવાની એક વખત જગ્યા ન હતી એવાય એમાં ઊભા હતા. અરે, નાના સરખો લૂંટફાટને શરમ માનનારો ને ભાઈનું દીધેલું ન લેનારોય કંગાળ બનીને હારમાં પડ્યો હતો.

‘અરેરે! ભૂખ જ ભૂંડી છે, નઈ? નકર વળી-’ કાળુની આંખો ભીની થઈ આવી. જ્યારે વિચાર તો અનેક ઊઠતા હતા: ‘જેના ધણી આગળ દુનિયા આખી ભલભલા રાજા મા’રાજા ને શેઠિયાઓ હાથ ધરતા આવતા એના જ ધણીને આજે હાથ ધરવાનો? ને તેય એક દોઢપાશેર ખીચડી માટે ? ધિક્ પડ્યો એ અવતાર ને ધિક્ પડ્યું એ જીવવુંય!’

પણ આવા વિચારવાળો એક કાળુ જ ન હતો, બીજાય કેટલાક હતા જે અહીં ડોકાયા ન હતા. શંકરદા ને રણછોડ જીવતા હોત તો એય બીજું ગમે તે કરત પણ આમ હારે પડીને આખી દુનિયા દેખે એ રીતે હાથ તો ન જ લંબાવત!

કાળુ, રાજુ તથા પેલાં બે છોકરાંને લાઈનમાં ઊભાં રાખ્યાં ન રાખ્યાં ને તરત જ કાળુ પાછો વળી ગયો. સિપાઈએ ટોક્યો: ‘એ ઠૂંઠિયા ! ક્યાં જાય છે એમ ?’

‘ક્યાં તે મારા મુકામ પર.’ કાળુએ પાછળ જોયા વગર જ કહ્યું. પગ તો ચાલુ જ હતા.

‘અરે ઊભો રે’, એ ઝરખ ! સુનતા નઈ હ ?’

કાળુ ઊભો રહી ગયો: કહ્યું, ‘પણ મારે નથી ખાવું ધરમાદું, પછી?’

‘કેમ નથી ખાવું ? આ બધા લે છે ને તું કેમ ન લે ? મોટો લાટ થઈ ગયો એમ ?’

કાળુને તો આ જબરદસ્તી નવાઈની લાગી. ને એય તંગ બન્યો: ‘લાટ હોત તો લેત પણ કણબી છું એટલે નઈ લઉં. તું તૂટી જઈશ તોય નઈ લઉં! ચાંપી દેવો હોય તો ચાંપી દો ટોટો. આ ઊભો.’

માનવીની એ આખીય કતાર ડોક ફેરવી રહી; કાળુ સામે-ધરતીના જાયા સામે તાકી રહી, ખુદ પેલા ફોજદાર અને સુંદરજી શેઠેય ઊંચી ડોક કરી. ને...

સિપાઈ કંઈ ગડદાપાટુ કરે તે પહેલાં તો એમણે એક મહાજનને મોકલી કાળુને પોતાની પાસે બોલાવ્યો, અને પૂછ્યું, ‘કેમ ભાઈ, પટેલ, તું આ પેટિયું નથી લેતો ?’

કાળુ શો જવાબ આપે! ને આપે તોય એના મનથી તો ખાતરી હતી કે આ લોક એના જવાબને- કણબીના દિલને નહિ સમજી શકે! સામે પડેલો આ ધાનનો ઢગલો અમારો એમ કહીશ તો ઊલટો ટોટો ચાંપી

દેશે ને વળશે કંઈ નઈ ! અરે, વળે શું નંઈ ! જો આ બધા ધાનના ધણીઓ હાથ ધરવાને બદલે ઉગામે તો આ બંદૂકવાળાય નાસવા માંડે ઊભી પૂંછડીએ!

‘શા વિચારમાં પડી ગયો છે, ભાઈ! મને તું જવાબ તો આપ.’ સુંદરજી શેઠના શબ્દોમાં મીઠાશ નહિ, હૈયાને સુંવાળું સુંવાળું લાગે એવું કંઈક ટપકતું હતું.

ને તેથીસ્તો કાળુની પેલી આગભરી આંખોમાંથી ટપટપ કરતાં આંસુ જ ખરી પડ્યાં: ‘શું કહું શેઠ ! છાતી સામે અમારા જ કમાયેલા આ ધાનના ઢગલા જોઈને અમારાં કાળજાં શું કે તાં...’

પણ ‘હશે’ કહે તે પહેલાં તો ડૂસકું નીકળી પડ્યું. એ ધ્રૂસકે ધ્રૂસકે રડી ઊઠ્યો.

આવડા મોટા શેઠ, મહાજનો ને ફોજદાર આગળ જઈ સવાલજવાબ કરતા કાળુને જોઈ દૂર ઊભેલો નાનો બળી ઊઠ્યો... કાળુને રડતો જોઈ: ‘આવો લાગ મળ્યો’તો કે મળશે ?’ ને ઘાંટો પાડી કહી નાખ્યું: “હાથ ન તો ધરવો ત્યારે હવે રોવા શું બેઠો છે?”

પણ આ શબ્દોએ સુંદરજી શેઠને જરાક ખાટા કરી મૂક્યા! અરે, પેલા ફોજદારનેય દાઝ ચઢી, પણ નાનાનાં એટલાં વળી સદ્ભાગ્ય કે એને બોલતો એણે દેખ્યો ન હતો ને ત્યાં વળી સુંદરજી શેઠ બોલતા થયા: ‘હું જાણું છું જુવાન, કે તને તારા જ ધાન માટે હાથ ધરતાં શરમ આવે છે. પણ અમનેય સદાવ્રત ખોલતાં એટલી જ શરમ આવે છે! સમસ્ત પૃથ્વીનું પાલન કરનારને અમે તે ક્યાં સુધી પાળવાના છીએ! આ તો મેઘરાજાને પાણી પોંચાડવા જેવી વાત છે!’ શેઠે હાસ્ય કર્યું. પણ સાવ ફિક્કું. જોરથી શ્વાસ લેતાં ઉમેર્યું: ‘પણ શું થાય, ગાંડા! કુદરત આગળ આપણ બધાંય લાચાર છીએ જો, તું એક વાર મારી સામે જો.’

કાળુએ ઊંચે જોયું.

‘તને એમ લાગતું હોય કે આ ધર્માદા છે, હાથ ધરતાં તને સંકોચ થતો હોય, તો કાલથી તું આ ઓટલા પર આવીને ઝાડું મારી જજે ને મુખિયાજી પાસેથી ગાદીતકિયા માગીને અહીં પાથરી દેજે. પછી તો બસ ને? પછી તને એમ નહિ થાય ને કે હું મફત-ધર્માદા ખાઉં છું?’

કાળુને પોતાના પેલા વિચાર જાણે બાલિશ લાગવા માંડ્યા. શેઠની મોટાઈને માથે ચઢાવી એ આંખ વાટે વંદી રહ્યો. મનમાં મનમાં કહેતોય હતો: ‘શેઠ હજો તો આવા મોટા ગજાના હજો!’

શેઠે વળી કહ્યું: ‘તારા જેવા બીજા હોય તો એમનેય સમજાવજે. કે’જે કે તમારું છે ને તમને આપીએ છીએ. એમાં ધર્માદા જેવું કંઈ જ નથી.’

કાળુએ ડોકું હલાવ્યું. અહેસાન માનવાના શબ્દો ન સૂઝતાં સુંદરજી શેઠને ‘જે શ્રીકૃષ્ણ’ કરીને ચાલતો થયો. લાઈનમાં જઈને ખડો થઈ ગયો. ‘અમારું છે ને અમારે લેવું છે... મારું આમાં હશેસ્તો. પેલા વલ્લાવાળા ક્યારડાની મારી સાળ હાથમાં ફેરવેલી ને રમાડેલી એ સાળના ચોખા, ઓળખી કાઢું-વીણી દેખાડું કો’તો!’

સિપાઈને તો કોણ જાણે કેમ પણ કાળુ જાણે આંખનો પાટો અને તેય જાણે મર્યાનો હતો. પણ ફોજદાર જેને સલામ ભરતા હતા એવા ખુદ શેઠની જ એના પર મહેરબાની ઊતરી હતી, અરે ‘મોઢામોઢ’ એનાથી વાતો કરી પછી એને કરી પણ શું શકાય ? ને એ લોક કાળુ ઉપરની દાઝ બીજા ઉપર ઉતારી રહ્યા. ‘પાલનહાર જોયા હોય તો! બરાબર હારમાં ઊભો રે...!’

એ દોઢપાશેર ખીચડી ફાટેલા ધોતિયાની ફડકમાં લઈને રવાના થતાં કાળુને હસવું આવ્યું: ‘આ તો બાવાનાં બેય બગડ્યાં, એના જેવો ખેલ થયો! ટેકેય ખોયો ને જીવ પણ ખોવાનો!’

કાળુની વાત ખોટી ન હતી. અત્યાર સુધી તો પાશેર-દોઢ પાશેર પણ મકાઈ કોદરા સરખું ‘નકુર’ ધાન મળતું તું, જ્યારે આ તો કાળુના જ શબ્દોમાં કહીએ તો ‘એક ઓડકાર’ ખાતામાં જ આ દોઢપાશેર ખીચડી હજમ! ને વાટ જોતી ઊભેલી રાજુને કહ્યું: ‘રાજુ, પેલા કે’નારે ખરું જ કહ્યું છે કે ‘રામ! તારી કેવી ગતિ, કે કુણ કમાય કોની વતી!...’ આપણું તો કપાળેય કાણું છે ને આ ખોબોય કાણો નીકળ્યો.’

રાજુ ચિડાઈ ઊઠી: ‘મારો ભાઈ ને ભગો કે છે એમાં જરાય ખોટું નથી.’ ને આંખો કાઢતાં કહ્યું. ‘ખબરદાર, જો હવે આવો કશો બબડાટ કર્યો છે તો. અડધા તો આમ ગણીગણીને જ મરવા પડ્યા છે. તમારા ડિલ સામે તો જુઓ! તમને ખબર છે ડાકણમાં ડાકણ કુણ છે જાણો છો?’

કાળુને તો રાજુની ગાળોય ગોળથી મીઠી હતી. જ્યારે આ ઠપકો હતો ને તેય મીઠો. હસતાં હસતાં વચ્ચે જ બોલી ઊઠ્યો: ‘ડાકણમાં ડાકણ તો ભૂખ છે, પણ...’

પણ રાજુ અત્યારે રમૂજમાં ન હતી. બોલી ઊઠી: ‘ના ! ડાકણ ચિંતા છે. માનવીના કાળજીને ખોતરી ખાય છે!’ ને પછી તો રાજુએ એને કેટલીક સમજણ શિખવાડી, શિખામણ દીધી.

‘હા, ભાઈ, હા. હેંડ હવે એ બધો લવારો નઈ કરું.’ આમ કહેતો કાળુ વળી પાછો ગંભીર બન્યો. બની જવાયું. બોલ્યો: ‘પણ ભૂંડામાં ભૂંડું શું છે એ જાણો છે તું?’

‘ભૂખ, શું તે?’

‘ના ! હું ય ભૂખને ભૂંડામાં ભૂંડી કે’તો’તો. પણ એનાથી ય ભૂંડું આજ એક બીજું ભાળ્યું....’

કાળુએ ધોતિયાની પેલી પોટલી ઉપરથી નજર ઊંચકી રાજુ સામે માંડી. આરપાર તાકતો હોય તેમ જોઈ રહેતાં પૂછ્યું: ‘તને ખબર છે? ભૂખથીય ભૂંડી ભીખ છે. ભૂખ તો હાડમાંસ ગાળી નાખે છે, પણ આ ભીખ તો’ કાળુ જાણે બેભાનમાં એકલો એકલો લવતો હતો, ‘રાજુ! ખરું કહું છું, આપણાં ગુમાન ને આતમાનેય ઓગાળી નાખે છે, પાણી કરી દે છે! ને યાદ રાખજે’

રાજુ માટે હવે આ અસહ્ય થઈ પડ્યું, ને મા જેમ છોકરાને ધમકાવે તેમ ધમકાવતાં બાવડું ઝાલી હડસેલ્યો: ‘તમે છાનામાના ઘેર હેંડો ઘેર, નકર?’ પણ આ સાથે જ એનો અવાજ ઢીલો પડી ગયો: ‘શું કામ બધાં ભેગાં થઈને મારો જીવ ખાઓ છો? કહેતાં પેલાં બે છોકરાંનેય હડસેલ્યાં. આના કરતાં તો હું જ મરી ગઈ હોત તો’

રાજુના કંટાળાએ કાળુને ભાનમાં આણ્યો. પછતાતો હોય તેમ લાચાર અવાજે કહ્યું: ‘તારા સમ ખાઈને કહું છું, રાજુ, હવેથી હું આવો કાંઈ લવારો કરું તો જેને ભગવાન પૂછે જો.’

‘તો હેંડો છાનામાના-’ ને કાળુ આજ્ઞાંકિત પુત્રની જેમ આગળ થઈ ગયો. પેલાં બે છોકરાં સાથે ચાલવા લાગ્યો.

કાળુએ ન બોલવાના સોગન ખાધા હતા. બાકી એનું અંતર તો પાછાં ફરતાં ને શેરીઓમાં ભટકતાં પોતાનાં બાંધવોની હાલત જોઈને બળ્યે જતું હતું. કપડેલત્તે ને દેદારે તો બેહાલ હતાં જ ને તેમાં આજ વળી પેટિયાં લીધાં હતાં...ભિખારીઓનાં ટોળાં જ બરાબર ! ને...કાળુની આંખમાંથી ડબડબ કરતાં આંસુ સરી પડ્યાં. મનમાં મનમાં કહીય રહ્યો: ‘અડધો અષાડ ગયો તોય ના આવ્યો. ત્યારે હવે ખાંડણિયામાં માથું ને ધીમો કેમ રામ! આ દોઢપાશેર ખીચડી વળી શું કામ? હવે તો ઝીંકવા જ માંડ! નથી વેઠાતાં રામ! ભૂખોય નથી વેઠાતી ને આ ભીખય! માટે ઝીંકવા જ માંડ!’ પણ મકાનનો ઓટલો ચડતાં ખુદ કાળુ જ ઝીંકાઈ પડ્યો. પછી એ તો ગરમ વિચારોને લીધે, ભૂખનો માર્યો કે ગમે તે કારણે હોય.

(‘માનવીની ભવાઈ’માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

શબ્દાર્થ / સમાનાર્થી શબ્દો

અદેખાઈ-ઈર્ષ્યા, બીજાનું સારું જોઈને થતી દ્વેષની લાગણી; છપના-છપ્પનિયો દુષ્કાળ, (સંવત 1956નો છપ્પનિયો દુકાળ); શાળ-શાલિ, ડાંગર, કમોદ; કંગાળ-દરિદ્ર, ગરીબ; હાર-કતાર

તળપદા શબ્દો

લાટ-મોટા સાહેબ, સત્તાધીશ; આણેલા-લાવેલા; સોગન-સોગંદ, કસમ; આભલું-આકાશ, વાદળ; આલવું-આપવું મલક-દેશ, મુલક; ધરમ-ધર્મ; હેંડો હેંડો-ચાલો ચાલો; પાશેર-પા; પરથમી-પૃથ્વી; ફડક-પહેરેલા કપડાનો ઝૂલતો છેડો; પલ્લો-પ્રલય, વિનાશ; વાહે-લીધે; નઈ-નહીં; ધિક્-ધિક્કાર; પેટિયું-રોજી, પેટના માટે મજૂરી કરનારું; ભૂંડું-ખરાબ; લાગ-તક, મોકો; લવારો-બબડાટ; કુણ-કોણ; દિલ-શરીર, તન; નકુર-નક્કર

વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો

ધરતી×આકાશ; સવાલ×જવાબ; સુંવાળું×બરછટ, ખરબચડું; દરિદ્ર×અમીર; સહા×અસહા; સદ્ભાગ્ય×દુર્ભાગ્ય

રૂઢિપ્રયોગો

ચાલતા થવું-મૃત્યુ પામવું; પગ જડાઈ જવા-સ્તબ્ધ થઈ જવું, સ્થિર થઈ જવું; આંખો ભીની થવી-લાગણીશીલ થઈ જવું; દાઝ ચઢવી-ગુસ્સો આવવો

શબ્દસમૂહ માટે એક શબ્દ

મરણ પાછળ રોવું, કૂટવું અથવા લોકિક-કાણ; સગાસંબંધીમાં જન્મ તેમજ મરણ વગેરેથી પાળવામાં આવતું અલગપણું-સૂતક; મરણ પાછળ ક્રિયા કરાવવી, શ્રાદ્ધ કરવું-સરાવવું; અનાજ ભરવાનો ઓરડો, વખાર, ભંડાર-કોઠાર; પૃથ્વી અને આકાશની જ્યાં સંધિ દેખાતી હોય છે તે રેખા-ક્ષિતિજ

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરા(✓)ની નિશાની કરો :

(1) કેમ ભાઈ, પટેલ, તું આ પેટિયું નથી લેતો ? આ વાક્ય કોણ કોને ઉદ્દેશીને કહે છે ?

(A) શેઠ કાળુને કહે છે.

(B) સિપાઈ કાળુને કહે છે.

(C) રાજુ કાળુને કહે છે.

(D) કાળુ રાજુને કહે છે.

(2) કાળુ માને છે કે જગતમાં સૌથી ખરાબ બાબત....

(A) કીર્તિની ભૂખ છે.

(B) માનવીની જરૂરિયાત છે.

(C) માનવીની ઈર્ષ્યા છે.

(D) સ્વમાન ગુમાવી ભીખ માટે હાથ લંબાવવો તે છે.

2. એક - એક વાક્યમાં ઉત્તર આપો.

- (1) દુકાળના વખતમાં લોકોને કોણ મદદ કરી ?
- (2) કાળુ અને રાજુ ભૂંડામાં ભૂંડી બાબત કોને કહે છે?
- (3) સદાવ્રતમાં અનાજ લેવા કોણ - કોણ ઊભા હતા ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યોમાં ઉત્તર આપો.

- (1) અંતે કાળુ અનાજ માટેની મદદ લેવા શા માટે તૈયાર થાય છે ?
- (2) ‘બાવાનાં બેય બગડ્યાં’ એમ કાળુ શા માટે કહે છે ?
- (3) સુંદરજી શેઠ વિશે પાંચ વાક્યો લખો.

4. નીચેના પ્રશ્નોના સાત-આઠ લીટીમાં જવાબ આપો.

- (1) આ વાર્તાને આધારે કાળુનું પાત્રાલેખન કરો.
- (2) આ વાર્તાને આધારે દુકાળની ભયાનકતા તમારા શબ્દોમાં આલેખો.
- (3) રાજુની મનોવ્યથા તમારા શબ્દોમાં આલેખો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- ઓછા શબ્દોમાં આબેહૂબ અને અસરકારક વર્ણન આ કૃતિનું ધ્યાનાકર્ષક પાસું છે જે નીચેનાં વાક્યોથી સમજાશે.
 - ભૂખે ટેકને ઠોકરે ચઢાવી હવે ખાંડણિયામાં માથું તો ધીમો કેમ રામ ?
 - ભૂખથીય ભૂંડી ભીખ છે.
- લેખકે વર્ણનને અસરકારક બનાવવા આલવું, અમ્મરિયા,મા’રાજ, હેડવું.. જેવા તળપદા શબ્દો; દાઝ ઉતારવી, ઊભી પૂંછડીએ ભાગવું જેવા રૂઢિપ્રયોગો અને બાવાના બેય બગડવા, દેખવું નહિ ને દાઝવું નહિ જેવી કહેવતો પાસે સરસ કામ કઢાવ્યું છે.
- વરસાદ વરસાવતા અષાઢ માસમાં વાદળો નહિ હોવાથી આકરો તાપ લાગતો હતો. - દુષ્કાળની આ સ્થિતિ આમ જ વર્ણવાય તો વર્ણન સાવ સામાન્ય બની રહે પરંતુ આ જ વાત લેખકે અહીં કેવી સરસ રીતે રજૂ કરી છે તે જુઓ.
 - વૈશાખ જેઠના તડકાય અષાઢિયા તાપ આગળ તરણા તોલે હતા.
- ‘દુષ્કાળમાં ભૂખે મરતા ખેડૂતને થોડું અનાજ આપવું પડે!’ તેની રજૂઆત જુઓ... (અનાજ આપવું) ‘આ તો મેઘરાજાને પાણી પોંચાડવા જેવી વાત છે.’ વર્ણનની આ કલા માણતા શીખો.
- કાળુ, રાજુ, સિપાઈ અને શેઠ જેવાં વિવિધ પાત્રો દ્વારા થયેલ વિવિધ પ્રકારનો ભાષાનો ઉપયોગ પણ ધ્યાને લો.

શિક્ષકની ભૂમિકા

જગતનો તાત જે અનાજ પકવીને સૌને જિવાડે છે તે જ ખેડૂતને પોતે પકવેલું અનાજ ભીખમાં માગવા ઊભા રહેવું પડે તે હૃદયદ્રાવક સ્થિતિનો ચિતાર વિદ્યાર્થીઓને આપવો.

પરિસ્થિતિ સાથે સમાધાન સાધવા મથતા કાળુના મનઃસંઘર્ષને સ્પષ્ટ કરવો. વિકટ પરિસ્થિતિમાં સંપ, સહકાર અને સમજથી કામ લેવું જોઈએ તે મહાજનના પાત્ર દ્વારા લેખકે વ્યક્ત કર્યું છે તેની ચર્ચા વિદ્યાર્થીઓ સાથે કરવી.

‘માનવીની ભવાઈ’ કૃતિ વાંચવા વિદ્યાર્થીઓને પ્રેરણા આપવી.

રાવજી પટેલ

(જન્મ: 15-11-1939, મૃત્યુ: 10-08-1968)

રાવજી છોટાલાલ પટેલનો જન્મ ખેડા જિલ્લાના ડાકોર પાસે વલ્લવપુરાના ખેડૂત પરિવારમાં થયો હતો. તેમનો એકમાત્ર કાવ્યસંગ્રહ ‘અંગત’ છે. તેમનાં ઊર્મિકાવ્યો, ગીતો અને દીર્ઘકાવ્યોમાં અનેક રંગદર્શી ભાવછટાઓનું ચોટદાર ચિત્રણ થયું છે. 29 વર્ષની યુવાન વયે ટી.બી. ના કારણે તેમનું અકાળે અવસાન થયું હતું. તેમણે ‘અશ્રુધર’ અને ‘ઝંઝા’ એમ બે નોંધપાત્ર નવલકથાઓ આપી છે. ‘વૃત્તિ અને વાર્તા’ એમનો વાર્તાસંગ્રહ છે.

કૃષિ કવિ તરીકેની રાવજી પટેલની પ્રતિભાને દૃઢ બનાવતી આ તેમની જાણીતી રચના છે. કટાવ અને મનહર જેવા મિશ્ર છંદમાં અને બોલચાલની લઢણમાં રચાયેલી આ રચનામાં ખેડૂતની એક વેદનાશીલ બપોરનું આલેખન છે. સારસી એ પ્રિયતમા કે પત્નીનું પ્રતીક છે તો સાથે સાથે એ જીવનનું પણ પ્રતીક બને છે. કાવ્યમાં વપરાયેલા બધા જ શબ્દો ખેડૂતજીવન સાથે જોડાયેલા છે. કાવ્યનાયકના મનમાં એક એવી વેદના છે જેના કારણે એને આસપાસના કોઈ કાર્યમાં કે વસ્તુમાં રસ નથી રહ્યો. ટી.બી.ના રોગને કારણે મૃત્યુને નજીક આવતું જોવાના કારણે પણ આ ભાવ વ્યક્ત થયો હોય. છાશ, રોટલો, તમાકુ, તાપણી, મહુડો આ બધું જ રસથી છલકાતું જગત છે જેમાં કાવ્યનાયકને હવે કોઈ રસ નથી રહ્યો. બપોર જીવનના મધ્યાહ્નનું જ પ્રતીક છે. વસ્તુ જગતના આવા નિરૂપણથી કવિએ કાવ્યને વધારે આસ્વાદ્ય બનાવ્યું છે.

મારા ખેતરને શેઢેથી
લ્યા, ઊડી ગઈ સારસી !
મા,
ઢોચકીમાં છાશ પાછી રેડી દે.
રોટલાને બાંધી દે.
આ ચલમની તમાકુમાં કસ નથી;
ઠારી દે આ તાપણીમાં
ભારવેલો અગની.
મને મહુડીની છાંય તળે
પડી રહેવા દે.
ભલે આખું આભ રેલી જાય.
ગળા સમું ઘાસ ઊગી જાય.
અલે એઈ,
બળદને હળે હવે જોતરીશ નઈ....
મારા ખેતરને શેઢેથી -

(‘અંગત’ માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

શબ્દાર્થ / સમાનાર્થી શબ્દો

શેઠો બે ખેતર વચ્ચેની હદનો થોડો ખુલ્લો મૂકેલો પટ્ટો; ટ્યા એલા, અલ્યા (એક તુંકારાભર્યું પુરુષવાચક સંબોધન)

તળપદા શબ્દો

ઢોચકી દોણી, માટીનું વાસણ ભારવેલો ચૂલામાં અગ્નિ ઉપર રાખવાળી તેને સળગતો રાખવો ટ્યા એલા, અલ્યા અગની અગ્નિ સમું સમાન તળે નીચે નંઈ નહીં છાંય છાંયડો

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરા(✓)ની નિશાની કરો :

(1) ખેતરના શેઠે શું બન્યું હતું ?

(A) બળદ થાકીને બેસી ગયા હતા.

(B) સારસી ઊડી ગઈ હતી.

(C) વરસાદ તૂટી પડ્યો હતો.

(D) ગળા સમું ઘાસ ઊગી ગયું હતું.

(2) કવિ કયા વૃક્ષ નીચે બેઠા હતા ?

(A) બાવળ

(B) બોરડી

(C) આંબો

(D) મહુડી

2. એક - એક વાક્યમાં ઉત્તર આપો.

(1) ઢોચકીમાં છાશ પાછી રેડવાનું કવિ કોને કહે છે ?

(2) કવિ ભારવેલો અગ્નિ ઠારી દેવાનું કેમ કહે છે ?

3. નીચેના પ્રશ્નનો બે-ત્રણ વાક્યોમાં ઉત્તર આપો.

(1) કવિ ક્યાં સુધી મહુડીની છાંય તળે પડી રહેવા માગે છે ?

4. નીચેના પ્રશ્નોના સાત-આઠ લીટીમાં જવાબ આપો.

(1) સારસીના ઊડી જવાથી કવિ ઉપર થયેલી અસર તમારા શબ્દોમાં લખો.

(2) ગ્રામજીવનમાં ખેતર-વાડીનું બપોર વેળાનું ચિત્રાત્મક વર્ણન કરો. -

વિદ્યાર્થીની પ્રવૃત્તિ

- તમારી કલ્પનાના ખેતરનું શબ્દચિત્ર આલેખો યા રંગ-રેખાથી ચિત્ર દોરો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- ગદ્યની છાંટવાળા આ કાવ્યમાં ‘મા’ અને ‘અલે એઈ’ નું સંબોધન કાવ્યને ગતિ આપે છે. અહીં સંબોધન છે પણ સંવાદ નથી, જે બાબત કવિની એકલતાનું માર્મિક સૂચન કરે છે.

- ‘રેડી દે’, ‘બાંધી દે’, ‘રહેવા દે’, ‘જોતરીશ નહિ’ - જેવા આજ્ઞાર્થ રૂપોથી કવિ ‘મનની સ્થિતિની’ ગૂંથણી કરે છે. - આ રૂપો કાવ્યની વિશેષતા બન્યાં છે.
- કવિએ અહીં વાપરેલ શેઢો, ઢોચકી, છાશ ને રોટલા, ચલમ, તાપણી, મહુડીની છાંય - ગ્રામ પરિવેશને, ગામના ખેતરને કેવું તાદૃશ્ય કરી દે છે તે જુઓ.

શિક્ષકની ભૂમિકા

રાવજી પટેલ ગ્રામજીવનના સ્વાનુભવથી ભર્યા ભર્યા કવિ છે. ગ્રામ પરિવેશ તેમની કવિતામાં ઊડીને આંખે વળગે તે રીતે આલેખાય છે તે જણાવવું.

પોતાના ખેતરના શેઢે વસતી સારસી ઊડી જતાં વ્યગ્ર બનેલા કવિને કશું ગમતું નથી. બપોરનું ભાથું, હળ, બળદ, ખેતી બધું નીરસ લાગે છે.

પક્ષીપ્રેમની સાથે પ્રિયપાત્ર માટેનો વિરહિત લગાવ પ્રતીકાત્મક સ્વરૂપે રજૂ થયો છે તેની પણ સમજ આપવી.

●